

Univerzita Karlova v Praze
Husitská teologická fakulta

Diplomová práce

2013

Tamara Glässnerová

Univerzita Karlova v Praze
Husitská teologická fakulta

Diplomová práce

Filosofie a rané křesťanství: Vztah helénismu a křesťanství v díle
Gregória z Nazianzu

Philosophy and Early Christianity: Hellenism and Christianity
Relationship in the Writings of Gregory of Nazianzus

Vedoucí práce:
doc. ThLic. Pavel Milko, Ph.D.

Autor práce:
Tamara Glässnerová

Poděkování

Na úvod bych ráda poděkovala vedoucímu této diplomové práce doc. ThLic. Pavlu Milkovi, Ph.D. Bez jeho trpělivosti, odborného vedení a cenných rad by tato práce nejspíš nevznikla. Děkuji také všem svým učitelům, kolegům a blízkým.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu. Současně dávám svolení k tomu, aby tato diplomová práce byla umístěna v Ústřední knihovně UK a používána ke studijním účelům.

V Praze dne 12. srpna 2013

Tamara Glässnerová

Anotace

Diplomová práce „*Filosofie a rané křesťanství: Vztah helénismu a křesťanství v díle Gregória z Nazianzu*“ se pokouší nahlédnout problematiku řešení vztahu helénismu a křesťanství na postavě Gregória z Nazianzu. Práce se tak snaží na životě, díle a polemice Gregória Naziánského s císařem Iúliánem Apostatou ukázat jednu z podob hledání řešení vztahu helénismu a křesťanství v rané církvi.

Annotation

The Thesis „*Philosophy and Early Christianity: Relationship Hellenism and Christianity in the works of Gregory of Nazianzus*“ attempts to look at the issue of dealing with the relationship between Hellenism and Christianity on the character of Gregory of Nazianzus. The work thus aims to show at the life, work and controversy Gregory of Nazianzus with the Emperor Julian the Apostate, one of the forms of searching solutions related to Hellenism and Christianity in the early church.

Klíčová slova

Gregórios z Nazianzu, Filosofie, helénismus, pohanství, paideia, rétorika, rané křesťanství, orthodoxie, 4. století, logoi

Keywords ...

Gregory of Nazianzus, Philosophy, Hellenism, Paganism, Paideia, Rhetorics, Early Christianity, Orthodoxy, 4th century, logoi

SEZNAM ZKRATEK	9
ÚVOD.....	10
1 DOBA 4. STOLETÍ Z KŘESŤANSKO-INTELEKTUÁLNÍ PERSPEKTIVY	12
1.1 Výzvy 4. století	12
1.2 Církev a theologické otázky	13
2 ŽIVOTNÍ CESTA GREGÓRIA Z NAZIANZU	17
2.1 Gregórioovo rané období	17
2.2 Vzdělání a období studií (Caesarea, Alexandrie, Athény)	18
2.3 Kappadokie	21
2.4 Konstantinopol	23
2.5 Pozdní období.....	23
3 DÍLO SV. GREGÓRIA Z NAZIANZU.....	24
3.1 Řeči	25
3.1.1 5 Theologických řečí (Or. 27 – 31).....	26
3.1.2 Řeči proti Iúliánovi	27
3.1.3 „Etické“ řeči.....	27
3.1.4 „Sváteční“ řeči (Or. 38 – 41)	28
3.1.5 Pohřební řeči – epitafy	28
3.1.6 Panegyriky	28
3.1.7 Řeči k různým příležitostem	29
3.2 Listy.....	29
3.2.1 Theologické listy.....	29
3.3 Básně	30
3.3.1 Theologické básně	30
3.3.2 Historické básně.....	30
4 LOGOI VE SLUŽBĚ LOGU. POSTOJ GREGÓRIA Z NAZIANZU A JEHO PŘEDCHŮDCŮ K HELÉNSKÉ MOUDROSTI.....	31

4.1	Střet starého světa s křesťanstvím.....	31
4.2	Paideia a pohanské vědy	32
4.2.1	Filosofie	35
4.2.2	Rétorika.....	38
5	STŘET POHANSTVÍ A KŘESŤANSTVÍ V PRVNÍ ŘEČI PROTI CÍSAŘI IÚLIÁNOVI GREGÓRIA Z NAZIANZU	40
5.1.1	Iúliános Apostata	40
5.1.2	Iúliánova náboženská politika	42
5.1.3	Edikt de professoribus	43
5.2	Řeči proti Iúliánovi	45
5.2.1	Datace a kontext sepsání.....	45
5.3	Gregóriova polemika v první řeči proti Iúliánovi	46
	ZÁVĚR	50
	SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY:	51
	SUMMARY	56

SEZNAM ZKRATEK

Carm.	Carmen
C. Eunom	Contra Eunomium
Cod. Th.	Codex Theodosianus
De viris illustr.	De viris illustribus
Ep.	Epistola
Hist. Eccl.	Historia Ecclesiastica – Církevní dějiny
l.	latinsky
NPNF	Nicene and Post Nicene Fathers ed. P. Schaff
Or.	Oratione
PG	Patrologia Graeca, ed. J.-P. Migne, Paris, 1857-66
ř.	řecky
SC	Sources chrétiennes, Paris : Éditions du Cerf
sv.	Svatý
	Zkratky pro Písmo dle ekumenického překladu

ÚVOD

„Ὁ ποιμενικὸς αὐλὸς τῆς θεολογίας σου, τὰς τῶν ῥητόρων ἐνίκησε σάλπιγγας· ὡς γὰρ τὰ βάθη τοῦ Πνεύματος ἐκζητήσαντι, καὶ τὰ κάλλη τοῦ φθέγματος προσετέθη σοι. Ἀλλὰ πρέσβευε Χριστῷ τῷ Θεῷ, Πάτερ Γρηγόριε, σωθῆναι τὰς ψυχὰς ἡμῶν.“

Troparion na 25. ledna— Tone 1

„Θεολόγῳ γλώττῃ σου, τὰς συμπλοκὰς τῶν ῥητόρων, διαλύσας ἔνδοξε, ὀρθοδοξίας χιτῶνα, ἄνωθεν ἐξυφανθέντα τὴν Ἐκκλησίαν, ἐστόλισας· ὃν καὶ φοροῦσα, σὺν ἡμῖν κράζει, τοῖς σοῖς τέκνοις· Χαίροις Πάτερ, θεολογίας ὁ νοῦς ὁ ἀκρότατος.“

Kontakion na 25. ledna — Tone 3

4. století zaujímá v dějinách raného křesťanství důležité místo. Jednak kvůli k proměně vztahu křesťanství a římské říše. Z pronásledovaného náboženství se křesťanství stává tolerovaným, postupně většinovým, až bude prohlášeno za oficiální náboženství říše. Mnohé společenské změny, reformy a boje mají také svůj obraz v dějinách myšlení. Dochází k různým věroučným sporům, na což reaguje křesťanství věroučnou aktivitou. Mnohé bludy vznikají z přílišného příklonu k pohanskému dědictví a křesťanství stojí před dvěma krajnostmi, úplným odmítnutím pohanského dědictví a samozřejmě i pohanské kultury a vzdělanosti a úplnou helenizací křesťanství. Řešení, které přijala východní část římské říše, se lišilo od odmítavého řešení, které přijal Západ. Východ vytvořil svébytnou křesťanskou paideiu, křesťanskou kulturu, která se potom stala pramenem, z kterého čerpala Byzanc a celá východní patristika.

Předkládaná práce se pokouší nahlédnout problematiku řešení vztahu helénismu a křesťanství na postavě Gregória z Nazianzu. K tomuto autorovi v češtině existuje jen málo literaturu, snad jen kapitoly v několika publikacích (Ventura, Drobner, Armstrong, Šmelhaus), které buď informují o Řehořovi povšechně, nebo ze své perspektivy. Zásadnější práce neexistuje a překlady několika málo řečí jsou velmi archaické, protože pocházejí z 19.

století. Práce tak se snaží na životě, díle a polemice Gregória z Nazianzu s císařem Iuliánem Apostatou ukázat jednu z podob hledání řešení vztahu helénismu a křesťanství v rané církvi.

1 DOBA 4. STOLETÍ Z KŘESŤANSKO-INTELEKTUÁLNÍ PERSPEKTIVY

4. století po Kristu patří mezi nejvýznamnější období v historii křesťanství a v dějinách křesťanského dogmatu. Během období 4. století vzniká velké množství významných theologických spisů, reflektujících aktuální otázky a problémy, zejména obranu pravé víry před heterodoxními proudy, a s tím související potřeba vyjasnění terminologických pojmů a precizní formulace základních dogmat.

1.1 Výzvy 4. století

Úkolem křesťanských theologů 4. století bylo také vypořádání se s řeckým pohanským myšlenkovým odkazem, a nalezení vhodného přístupu, jak v dobovém, tj. helénistickém diskursu, srozumitelně a pregnantně vyjádřit křesťanskou víru a její poselství spásy. Mezi nejdůležitější postavy 4. století patřili kappadočtí Otcové: sv. Basileios Veliký, sv. Gregorios z Nazianzu a sv. Gregorios z Nyssy, kterým patří velké zásluhy za obranu pravoslavné víry a učení, či obohacení duchovního a intelektuálního života své doby. K jejich přínosu patří, mimo jiného, nalezení souladu mezi Evangeliiem a helenistickými hodnotami.¹ Vliv helenismu je patrný v celém díle Kappadočanů, ať už se jedná o jejich literární styl či způsob myšlení, nicméně, jak podotýká Meredith, kappadočtí Otcové „...*nebyli žádnými otroky cizí moudrosti, užívali (helenistický) jazyk a formu, aby dali hebrejskému myšlení Evangelia tvar a strukturu.*“² To je evidentní například v triadologii, kdy na obranu trojjednosti božské Trojice používají kategorie

¹ Srov. MEREDITH, Anthony. *The Cappadocians*. 2nd print. Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 2000, str. ix-x

² „(This is not to say, that the Cappadocians) were prisoners of alien wisdom. Rather, they used a forms and language in order to give a shape and structure to the Hebraic ideas of the Gospel.“ MEREDITH, Anthony. *The Cappadocians*. 2nd print. Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 2000, str. x

odvozené od Aristotela či Platóna.³

V daném období prochází rozvojem také křesťanská spiritualita a mnišství, na které mají velký vliv Antonín, Pachomius, Makarios. Mnišství poznamenal Basileios z Caesareje, který obohatil původní mnišství o platónský a órigenovský kontemplativní ideál, objevuje se také fenomén intelektuálního mnišství, jehož zakladatel byl Evagrios z Pontu⁴.

1.2 Církev a theologické otázky

Zásadní okamžik nastává v roce 313, kdy císař Konstantin I. vydává Milánský edikt, kterým zrovnoprávňuje všechna vyznání v říši a ukončuje tím období konfrontace mezi křesťany a římským státem, v důsledku čehož se křesťanství může po etapách pronásledování svobodně rozvíjet⁵.

Poté, co se křesťanství stalo tolerovaným náboženstvím, se počet příslušníků církve dále rozrůstal a mnozí křesťané se postupně integrovali do struktur římského státu a podíleli se na jeho kultuře i vzdělanosti. Císař Konstantin usiloval o sjednocení celé říše v duchu ideje: „jedna říše, jeden císař, jedna víra, jeden Bůh“.⁶

Jednota víry však začala být narušována ariánským sporem v otázce povahy vztahu

Syna k Otci v božské Trojici⁷. Alexandrijský kněz Areios, coby zastánce krajního subordinacionismu, tvrdil, že Syn není pravým Bohem a nemá účast na Otcově přirozenosti,

³ Srov. MEREDITH, Anthony. *The Cappadocians*. 2nd print. Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 2000, str. x

⁴ Evagrios z Pontu, nejvýznamnější představitel tzv. intelektuálního mnišství, který se zpočátku „...věnoval filosofii pouze slovy, později i skutečně.“, byl diákonem u Gregória z Nazianzu Cit. z: SOKRATES, Hist. Eccl., IV,23

⁵ K událostem předcházejícím vydání ediktu blíže EUSEBIOS, Hist. Eccl., IX-X nebo SOKRATES, Hist. Eccl., I, 2-4

⁶ DOSTÁLOVÁ, Růžena. *Byzantská vzdělanost*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 1990, str. 21

⁷ V případě ariánské kontroverze je možné rozlišit čtyři různé názorové proudy. První směr označujeme jako anomoity, mezi které náleží ariáni, novoariáni a eunomiáni. Základem jejich učení je tvrzení, že Boží Syn je Otci ve všem nepodobný (ἀνόμοιος), tj. jiné podstaty. Homoúsiáni (ὁμοουσιασταί) zastávali nikajské vyznání a náleželi k nim Athanasios, velcí Kappadočané, ale také např. Apollinarios s Laodikeje, který byl později z jiných důvodů odsouzen jako heretik. Problematická byla tehdejší absence přesného vymezení pojmu „οὐσία“

jelikož je stvořený (κτίσμα, ποιήμα) a tedy i zrozený (γεννητός). Bůh Otec představuje pro Areia prazáklad (ἀρχή), který je bez počátku (ἄναρχος).⁸ „Jestliže Otec zrodil Syna, má ten, který se zrodil, počátek svého bytí, a proto je jasné, že byla doba, kdy Syn nebyl; z toho plyne, že Syn měl bytí z ničeho.“⁹

Jako pokus o urovnání tohoto sporu císař Konstantin svolal v roce 325 po Kristu Nikajský koncil¹⁰, jehož výsledkem bylo odsouzení arianismu, potvrzení platnosti pojmu „ὁμοούσιος“ a přijetí nikajského vyznání víry. Snad nejvýznamnější osobností v boji proti ariánské herezi byl sv. Athanasius z Alexandrie¹¹, který svou polemikou v soteriologickém duchu vyvrátil tvrzení heretiků, kteří upírali rovný vztah Syna k Otci v Trojici. Protože v tomto období nebyla ustálena theologická terminologie, pojmy ὑπόστασις a οὐσία nebyly pevně ohraničeny, docházelo k četným omylům pod vlivem aristotelské distinkce mezi individuálním a obecným.

Po Konstantinově smrti a ovládnutí celé říše se jeho syn Konstantius II. snaží sjednotit říši prostřednictvím jednotného vyznání víry, nicméně tentokrát v neprospěch nikajské linie.¹²

Změna prokřesťanské politiky přichází s krátkou epizodou vlády císaře Juliána (361-363), křesťany nazývaného Apostata, který se pokusil o renesanci antického světa na pohanské náboženské bázi na úkor stále se rozvíjejícího křesťanství.¹³ Roku 362 vydal edikt

a „ὑπόστασις“, které přišlo až a Alexandrijským synodem r. 362 a kappadockou theologií. Třetí proud tvořili homoiúsiáni (eusebiáni, semiariáni), kteří byli zároveň názorově nejrozmanitější skupinou. Stručně řečeno se pod toto označením zahrnují všichni ti, kteří hledali kompromis mezi arianismem a nikajskou pozicí. Poslední skupina homiánů byla pojmenována později dle dogmatické formule, že „Syn je Otci podobný podle Písma“ („ὁμοίως κατὰ τὰς γραφάς“), která byla vytvořena záměrně, jako maximálně flexibilní formule jednoty a udržela se jen do té míry, dokud byla prosazována císařskou mocí. Srov. DROBNER, Hubertus R. *Patrologie: úvod do studia starokřesťanské literatury*. Vyd. 1. Praha: OIKOYMENH, 2011, str. 284-291

⁸ DROBNER, Hubertus R. *Patrologie: úvod do studia starokřesťanské literatury*. Vyd. 1. Praha: OIKOYMENH, 2011, str. 308-309

⁹ SOKRATES, Hist. Eccl., I, 5

¹⁰ SOKRATES, Hist. Eccl., V, 8

¹¹ Gregórios v jedné ze svých řečí označuje sv. Athanasia za sloup církve. (Or. XXI, 26)

¹² DROBNER, Hubertus R. *Patrologie: úvod do studia starokřesťanské literatury*. Vyd. 1. Praha: OIKOYMENH, 2011 str, 259

¹³ SOKRATES, Hist. Eccl., III, 13

De professoribus zakazující působit křesťanským profesorům na vysokých školách¹⁴, na který náš autor důrazně odpověděl ve svých *Řečech proti Juliánovi (Or. 4 a 5)*.

Konfesní rozpory přetrvávaly také za vlády císaře Valenta, který pokračoval v Konstantiově homiánské linii a pronásledoval neariánské věřící. S ohledem na domácí i zahraniční situaci se mu však tento kurs nepodařilo udržet. V reakci na Valentovu církevní politiku obsazoval Basileios z Caesareje biskupské stolce své diecéze svými přáteli orthodoxního vyznání, mezi nimi i Gregóriem, který se měl stát biskupem v Sasimě.

S nástupem Theodosia Velikého 19. ledna 379 získává Nicaeanum status oficiálního říšského náboženství. Edikt Soluňský ze začátku roku 380 již vyzýval všechny obyvatele, aby konvertovali k athanasiovské orthodoxii a hrozil sankcemi proti heretikům. Na místo ariánského patriarchy Demofila dosadil císař Theodosius právě Gregória z Nazianzu.¹⁵

Víra Nikajského koncilu byla definitivně potvrzena v roce 381 všeobecným koncilem Konstantinopolským, jehož předsedajícím byl na krátký čas náš kappadocký Theolog.¹⁶ Druhý ekumenický koncil měl za úkol vypořádat se novými hrozbami v podobě eunomianismu, vyřešit problému meletíánského schizmatu¹⁷ v Antiochii a nalézt odpovědi na theologické problémy, zejména triadologické i christologické povahy.

Hlavním obsahem druhého všeobecného sněmu, vedle recepce Nikaje, byla odpověď na výše uvedená heterodoxní učení. Bylo nutné vypořádat se s novou formou arianismu – eunomianismu, kterou vyvolal antiochijský diákon Aetius¹⁸ a jeho žák Eunomius.¹⁹ Druhým proudem, který svatí Otcové na Konstantinopolském sněmu odsoudili, byla hereze makedoniánů, nazývaných také pneumatomachové (duchoborci), která popírala božství Ducha Svatého.²⁰ Pneumatologický dodatek k nikajskému vyznání nicméně stále nepřináší zřetelně formulované božství Ducha, ale hovoří o rovné důstojnosti Ducha s Otcem a Synem.²¹

¹⁴ ŘÍČAN, Rudolf, Amedeo MOLNÁR, Ema SUCHÁ a Michal PLZÁK. *Dvanáct století církevních dějin*. 3. vyd. Praha: Kalich, 2008, str. 152

¹⁵ DROBNER, Hubertus R. *Patrologie: úvod do studia starokřesťanské literatury*. Vyd. 1. Praha: OIKOYMENH, 2011, str. 263

¹⁶ SOKRATES, Hist. Eccl., V, 8

¹⁷ O meletíánském schizmatu blíže SOKRATES, Hist. Eccl., V, 5, 9, 15 a VI, 3

¹⁸ SOKRATES, Hist. Eccl., III, 35

¹⁹ SOKRATES, Hist. Eccl., VI, 7

Posledním z heretických proudů bylo učení Apollinaria z Laodiceje, který se pokusil o inovativní řešení problému povahy vztahu mezi druhou osobou Trojice, Božím Synem a člověkem Ježíšem. Apollinarios založil osobní existenci bytí na jednotě Boha a člověka v Kristu. Vylučoval možnost existence dvou řídících principů (ἡγεμονικόν) v témže subjektu, a možnost, aby každý princip řídil svou vůli podle své přirozenosti. Z této premisy logicky vyvodil, ovlivněn platónskou trichotomií, že božské ἡγεμονικόν zastoupilo místo lidské duše nebo alespoň její rozumové části (νοῦς). Kristus byl podle Apollinaria „*Μία φύσις του Θεού Λόγον σαρκαωμένη*“, jednou přirozeností Logu, která se stala tělem.²² S apollinaristickou kontroverzí polemizuje ve svých 3 listech náš Gregorios z Nazianzu (Ep. 101, 102 a 202). Uvedme zde alespoň základní argument z *Listu Kledoniovi* (Ep. 101,32), který Apollinariův blud vyvrací: „*To, co nebylo přijato, nebylo vyléčeno. To, co se sjednocuje s Bohem, to je spaseno.*“ (τὸ γὰρ ἀπρόσληπτον καὶ ἀθεράπευτον· ὃ δὲ ἡνῶται τῷ Θεῷ, τοῦτο καὶ σωῖζεται).“

Na pasáži ze 101. listu se odvolával Efezský sněm, v r. 431 jej dokonce zakomponoval do svých akt v plném rozsahu.²³

²⁰ K pneumatologické argumentaci Gregoria z Nazianzu podrobněji studie L. Karfíkové: *Duch svatý Bůh aneb dějinná ekonomie poznání. (Pátá teologická řeč Gregoria z Nazianzu)* in: KARFÍKOVÁ, Lenka. *Studie z patristiky a scholastiky*. 1. vyd. Praha: OIKOYMENH, 1997, 175 s.

²¹ KARFÍKOVÁ, Lenka. *Studie z patristiky a scholastiky*. 1. vyd. Praha: OIKOYMENH, 1997, str. 39-40

²² DROBNER, Hubertus R. *Patrologie: úvod do studia starokřesťanské literatury*. Vyd. 1. Praha: OIKOYMENH, 2011, str. 344-345

²³ DROBNER, Hubertus R. *Patrologie: úvod do studia starokřesťanské literatury*. Vyd. 1. Praha: OIKOYMENH, 2011, str. 385

2 ŽIVOTNÍ CESTA GREGÓRIA Z NAZIANZU

„Žít tak, že z tohoto života učiníme, jak říká Platón, přípravu na smrt, že budeme, jak jen to bude možné, oddělovat duši od těla, abychom použili jeho slov.“²⁴

Gregórios z Nazianzu ve svém díle zanechal poměrně velké množství informací, na základě kterých můžeme rekonstruovat jeho životopis. Zejména autobiografická báseň *Carmina de vita sua*²⁵ je klíčová pro pochopení jeho života a intelektuálního vývoje. O některých momentech z Gregórioova života nás informuje církevní historik Sokrates (*Hist. Eccl.* IV, 26) nebo Jeroným (*De viris illustribus*, CXVII) a další.

2.1 Gregórioovo rané období

Svatý Gregórios se pravděpodobně narodil okolo let 329-330. Většina badatelů se přiklání právě k letům 329 - 330, u některých autorů však najdeme hypotézy, které kladou datum Theologova narození k dřívějším datům, dokonce až k roku 300²⁶. Místo narození bývá nejčastěji lokalizováno v okolí vesnice Arianz, nedaleko Nazianzu²⁷ v Kappadokii, která se v 1. století stala římskou provincií.²⁸ Nazianz měl díky své poloze na hlavní cestě mezi

²⁴ Ep. 31

²⁵ *De vita sua* 2.1.11

²⁶ K diskusi nad datem Gregórioova narození blíže např. MCGUCKIN, John Anthony. *St. Gregory of Nazianzus: an intellectual biography*. Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 2001. DROBNER, Hubertus R. *Patrologie: úvod do studia starokřesťanské literatury*. Vyd. 1. Praha: OIKOYMENH, 2011, str. 376-377.

²⁷ Historický Nazianz se rozkládal v blízkosti dnešního tureckého města Güzelyurt ve střední Anatolii.

²⁸ Obraz dobového Nazianzu: ELM, Susanna. *Sons of hellenism, fathers of the church: Emperor Julian, Gregory of Nazianzus, and the vision of Rome*. Berkeley: University of California Press, 2012.

konstantinopolským a antiochijským císařským sídlem pravidelný kontakt se širokým okolím a tím pádem také s helénistickou kulturou a vzdělaností. V kappadocké oblasti měl na podobu tamního křesťanství velký vliv Órigenův žák Gregórios Thaumaturgos (Řehoř Divotvůrce), podle kterého je náš Gregórios a také Gregórios z Nyssy pojmenován.²⁹ Gregórios pocházel z vlivné a zámožné rodiny, jež patřila k helénizované vyšší třídě říšské aristokracie a udržovala kontakty s císařským dvorem.³⁰ Rodina matky Nonny byla křesťanská po mnoho generací, identifikovala se se starou kappadockou tradicí založenou Gregóriem Thaumaturgem.³¹ Otec Gregórios Starší, původně stoupenec monoteistické sekty hypsistariánů³², ke křesťanství konvertoval pod vlivem své ženy v roce 325 a posléze se stal biskupem v Nazianzu. Podrobnější obraz své rodiny Gregórios načrtává v pohřebních řečech, které věnoval svým nejbližším: svému Otci Gregóriovi Staršímu, své sestře Gorgonii a bratru Caesariovi³³

2.2 Vzdělání a období studií (Caesarea, Alexandrie, Athény)

Coby příslušníci křesťanské intelektuální elity chtěli Gregóriovi rodiče poskytnout svým dětem nejlepší možné vzdělání a tak byl Gregórios spolu s bratrem Caesariem vyslán za studii do hlavních center vzdělanosti tehdejšího starověkého světa. Stejně jako u ostatních učenců, bylo i Gregóriovo vzdělání zaměřeno na efektivní užití jazyka, zahrnovalo důkladné studium řecké literární tradice s jejími etickými a kulturními ideály a přesvědčovacím uměním.

²⁹ MILKO, Pavel. *Órigenés učitel*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2008, str. 28

³⁰ Srov. RADFORD RUETHER, Rosemary. *Gregory of Nazianzus: Rhetor and Philosopher*. Oxford: Clarendon Press, 1969, str. 18.

³¹ BEELEY, Christopher A. *Gregory of Nazianzus on the Trinity and the knowledge of God: in your light we shall see light*. Oxford: Oxford University Press, 2008, str. 5

³² Hypsistariáni – z řec. ὑψιστοί. K učení této sekty blíže sám Gregórios v Pohřební řeči na svého otce *Or. XVIII. 5*, zmínku najdeme také u Gregória z Nyssy in *C. Eunom. I §5*.

³³ *Funebris oratio in patrem* (Or. 18), *Funebris in laudem Caesarii fratris oratio* (Or.7), *In laudem sororis Gorgoniae* (Or. 8)

Po domácí přípravě a četbě Písma se svou matkou Nonnou a místním grammatikem³⁴ v Nazianzu se Gregóriovi dostává základům rétoriky v Ikoniu u strýce Amphilochia, přítele pohanských rétorů Libania a Themistia³⁵. Následně oba bratři odcházejí do školy v kappadocké Caesareji, kde studují rétoriku a gramatiku pod vedením učence jménem Carterius. Právě během svého pobytu v kappadocké Caesarii se měl Gregórios poprvé setkat s Basileiem, který pokračoval v cestě za svým vzděláním do Konstantinopole, aby se později opět shledali v Athénách.

Další cesta obou bratrů vedla do Caesarei v Palestině, kde se nacházela Órigenova katechetická škola s knihovnou a kde působil např. Pamfilos či Eusebius. Gregórios se zde učil také od rétora Thespesia, kterému později věnoval svůj epitaf (Ep. 4)³⁶. V Caesareii byla silně zakořeněná órigenovská tradice, jejíž odkaz významně ovlivnil Gregóriovo theologické dílo a metodu interpretace biblických textů.

Koncem roku 348 se Gregórios a Caesarius vydávají do Alexandrie, jednoho z nejvýznamnějších center vzdělanosti tehdejšího helénistického světa a sídla alexandrijské školy, ve které se již od založení prolínalo křesťanské vzdělání s klasickým. Místo, které bylo domovem alegorické exegetické metody a otevřené filosofickým myšlenkám, silně formovalo Gregóriovo myšlení, stejně jako Órigenés, který zde působil. Gregóriův bratr se dále vzdělává ve filosofii a přírodních vědách a po absolvování studia se usazuje v Konstantinopoli a později se stane váženým lékařem na dvoře císaře Iúliána.³⁷

Touha po studiu klasické kultury vedla Gregória okolo roku 350 k rozhodnutí vydat se do Athén, „metropole učenosti“ (λόγων μητρόπολιν)³⁸, aby se stal studentem proslulé Akademie. V básni *De vita sua* Gregórios líčí průběh dramatické plavby, během níž v

³⁴ Studium u gramatika bylo jakýmsi ekvivalentem středního vzdělání. „V myšlení Byzantinců byly v určitém smyslu formou gramatiky všechny obory. Můžeme tedy hovořit o určité originální lingvistické filosofii, která vnímala příbuznost veškerých oborů na základě slova. Cílem této školy byla úplná helénizace mysli a řeči studenta.“ JEŽEK, Václav. *Byzantská paideia, vzdělávání v Byzanci: (byzantská kultura)*. 1. vyd. Prešov: Prešovská univerzita - Pravoslávna bohoslovecká fakulta, 2006.

³⁵ Srov. DALEY, S.J., Brian E. *Early Church Fathers: Gregory of Nazianzus*. 1. vyd. Abingdon: Routledge, 2006, str. 4.

³⁶ Epitaf 4 (PG 38.12–13).

³⁷ Or. 2.9–10

³⁸ Or. 43.13 In laudem Bas. Mag.

modlitbě za svou záchranu zasvětil svůj život Bohu³⁹. Opět se zde setkává s Basileiem, který je Gregóriovi dobrým přítelem a také inspirací ve spirituálním životě. Ve své pochvalné řeči na Basileia Velikého náš autor popisuje jejich vzájemný vztah:

„A jakmile jsme si časem navzájem vyjasnili svou společnou touhu, že je to filosofie <tj. asketický křesťanský život>, po níž jsme oba dychtili, tak jsme již skutečně byli jeden druhému vším: společně jsme bydleli, společně jedli, sdíleli jsme stejný cíl a tak jsme jeden v druhém rozněcovali stále vřelejší a mohutnější touhu.“⁴⁰

Gregórios se studiem filosofie a rétoriky, jenž byly součástí klasického kurikula Athénské akademie, zabýval přibližně deset let, o kterých píše jako o nejšťastnějších ve svém životě. V Athénách toho času působilo mnoho slavných učenců, mezi Gregóriovy učitele rétoriky patřil pohan Himerius, křesťan Prohaeresios⁴¹, který vzdělával i budoucího císaře Iuliana a údajně také slavný Libanios, nicméně sám náš autor se o osobním kontaktu s Libanem ve svém díle nikde nezmiňuje. Iamblichův žák Priscus vyučoval novoplatónskou filosofii, vedl četbu posvátných mystických textů pojednávajících o platónském pojetí reality a pravděpodobně měl silný vliv na oba mladé Kappadočany. Mezi jeho žáky patřil také Iulianos, který v novoplatónském systému našel alternativu ke křesťanskému monoteismu.⁴² Atmosféru a poměry, které panovaly na Athénské akademii mezi učiteli a studenty, zachycuje Gregórios ve své *Pohřební řeči o Basileiovi*⁴³. Zajímavý pohled na akademický život přináší také rétor Libanios v autobiografické řeči *O vlastním osudu*.⁴⁴

³⁹ De vita sua 2.1.11 121-209, De rebus suis 2.1.1.307-321. a Or. 18.31.

⁴⁰ Ὡς δὲ προιόντος τοῦ χρόνου τὸν πόθον ἀλλήλοις καθωμολογήσαμεν, καὶ φιλοσοφίαν εἶναι τὸ σπουδαζόμενον, τηνικαῦτα ἤδη τὰ πάντα ἤμεν ἀλλήλοις, ὁμόστεγοι, ὁμοδίαιτοι, συμφυεῖς, τὸ ἐν βλέποντες, αἰεὶ τὸν πόθον ἀλλήλοις συναύξοντες θερμότερόν τε καὶ βεβαιότερον. Or. 43.19

⁴¹ Sokrates Scholasticos. Hist. Eccl. – IV.26

⁴² Srov. DALEY, S. J., Brian E. *Early Church Fathers: Gregory of Nazianzus*. 1. vyd. Abingdon: Routledge, 2006, str. 7

⁴³ Or. 43.15-16

⁴⁴ LIBANIOS. O vlastním osudu 16-17. In: BORECKÝ, Bořivoj. *O vlastním osudu: Platón, Augustus, Flavius Josephus, Iulianus, Lúkianos, Libanios, Marcus Aurelius*. 1. vyd. Praha: Odeon, 1973.

2.3 Kappadokie

Do rodné Kappadokie se Gregórios vrátil okolo roku 358⁴⁵ se záměrem stát se učitelem rétoriky, nicméně konfrontace s realitou jej přiměje k rozvažování nad volbou své životní cesty.

„Když jsem mezi oběma volbami tak dlouho váhal, hle, jak se mi podařilo smířit své touhy a upokojit neklid ducha. Zjistil jsem, že ti, kteří žijí rádi aktivním životem, jsou užiteční pro lidi ve světě, ale neužiteční sami pro sebe a navíc jsou zmítáni negativními skutečnostmi, které narušují pokoj jejich života. Naopak ti, kteří žijí zcela mimo svět, jsou pokojnější, nazírají Boha s vnitřním klidem, ale ve své konkrétní lásce jsou užiteční jen sami sobě a mají neobyčejný a tvrdý život. Rozhodl jsem se tedy pro středové řešení mezi poustevníky a těmi, kteří jsou vnořeni do světa: budu meditovat jako první a budu užitečný, jako ti druzí.“⁴⁶

Inspirován Basileiovým příkladem zatouží po kontemplativním životě, rozhoduje se pro asketický způsob život a navzdory otcově představě odchází do Pontu, aby zde setrval v Basileiově mnišské komunitě. Během tohoto období vzniká soubor vybraných textů Órigenova díla *Philokalia*.

Povinnost k rodičům Gregória zavede okolo let 361 nebo 362 zpět do Nazianzu, kde přijímá křest. Otec Gregórios starší na svého syna naléhá, aby mu jeho syn pomohl s péčí o naziánskou diecézi a přijal také kněžské svěcení, které Gregórios považuje za „akt

⁴⁵ VENTURA, Václav. *Spiritualita křesťanského mnišství*. Vyd. 1. Praha: Benediktinské arcidiocesi sv. Vojtěcha a sv. Markéty, 2006-2010, str. 253

⁴⁶ τέλος διαιτῶ τοῖς πόθοις τῷτον πρότον καὶ τὴν πλάνην ἔστησα τοῦ νοῦ μετρίως. ὁρῶν γὰρ, οὗς μὲν πρακτικὸς τέρπει βίος, ἄλλοις μὲν ὄντας χρησίμους τῶν ἐν μέσῳ, αὐτοῖς δ' ἀχρήστους καὶ κακοῖς στρουνομένους, ἐξ ὧν τὸ λεῖον ἦθος ἐκκθμαίνεται, τοὺς δ' ἐκτὸς ὄντας εὐσταθεῖς μὲν πως πλέον καὶ πρὸς θεὸν βλέποντας ἐσύχῳ νοί, αὐτοῖς μόνους δὲ χρησίμους φίλτρῳ στενῷ καὶ ζῶντας ἑξαλλόν τε καὶ τραχὺν βίον, μέσεν τιν' ἡλθον ἐρημικῶν καὶ μιγάδων, τῶν δὲ τὸ χρηστὸν φέρων. (Carm. II,1,11) De Vita Sua 300 – 311. Citace z: VENTURA, Václav. *Spiritualita křesťanského mnišství*. Vyd. 1. Praha: Benediktinské arcidiocesi sv. Vojtěcha a sv. Markéty, 2006-2010, str. 254

tyranie⁴⁷ a zdráhá se jej přijmout. Vědom si zodpovědnosti kněžského úřadu a z toho vyplývající vzdálení se asketickému, meditativnímu způsobu života, volí Gregórios strategii útěku.⁴⁸ Ruether hovoří o tomto charakteristickém znaku Gregórioia života jako o schématu útěku a návratu, doprovázející jeho celoživotní oscilaci mezi pocitem povinnosti a zodpovědnosti vůči svým rodičům a touhou po filosofickém životě v ústraní.⁴⁹

Po několik let zůstává Gregórios v Nazianzu a věnuje se pastorační činnosti a píše apologie svých útěků (Or. 1 a Or. 2).

V roce 372 došlo k rozdělení Kappadokie na dvě provincie, jižní s hlavním městem Caesareou a severní, kde bylo hlavní město Tyana a jejíž metropolita usiloval o autonomii. Basileios, metropolita celé kappadocké oblasti, ve snaze zajistit převahu biskupů zastávajících nikajskou víru, jmenoval svého přítele biskupem v Sasimě.⁵⁰ Gregórios se ovšem cítil jako oběť manipulace v rámci Basileiových církevně politických zájmů a své jmenování vnímal jako křivdu.⁵¹ Následuje další útěk, tentokrát do horské samoty, ale po krátkém čase se opět vrací ke svým povinnostem do Nazianzu, aby zde setrval při svém otci až do jeho smrti v r. 374.

Gregórios se opět dostává do fáze napětí mezi kontemplativním a aktivním životem a tak utíká do isaurské Seleukie, kde přebývá v klášteře sv. Thekly⁵², odkud je po smrti císaře Valenta roku 378 povolán do Konstantinopole, aby zde stanul v čele malé pronikajské obce.

⁴⁷ RUETHER, Rosemary. *Gregory of Nazianzus: Rhetor and Philosopher*. Oxford: Clarendon Press, 1969. str. 32

⁴⁸ De vita sua 2,1,11, 340-349: PG 37,1053

⁴⁹ RUETHER, Rosemary. *Gregory of Nazianzus: Rhetor and Philosopher*. Oxford: Clarendon Press, 1969. str. 32-33. Srov. KARFÍKOVÁ, Lenka. *Studie z patristiky a scholastiky*. 1. vyd. Praha: OIKOYMENH, 1997, str. 39

⁵⁰ VENTURA, Václav. *Spiritualita křesťanského mnišství*. Vyd. 1. Praha: Benediktinské arcidiecézní opatství sv. Vojtěcha a sv. Markéty, 2006-2010, str. 255

⁵¹ De vita sua 2,1,11, 439-462

⁵² RUETHER, Rosemary. *Gregory of Nazianzus: Rhetor and Philosopher*. Oxford: Clarendon Press, 1969, str. 41

2.4 Konstantinopol

Situace v hlavním městě byla v období okolo roku 379 nakloněna ariánům v čele s biskupem Demofilem a tak Gregórios Theolog působil v ústraní soukromého domu, který byl později přebudován na kostel „Vzkříšení“ (Αναστασις). Zde bylo proneseno *Pět theologických řečí*. Po nástupu orthodoxního císaře Theodosia I. je Gregórios povolán do úřadu metropolitního biskupa. Konstantinopolský koncil v roce 381 Gregóriovu pozici potvrdil a zvolil jej po smrti jeho předchůdce Meletia z Antiochie za předsedajícího. Proti jeho jmenování se však zvedla vlna nevole a alexandrijské delegace dokonce zpochybňovala legitimitu Gregóriova episkopátu, vzhledem k faktu, že měl již dříve zastávat biskupský stolec v Sasimě. Za této situace se Gregórios Theolog rozhodl rezignovat na svou funkci a opustil sněm, aby již tak složitou situaci nekomplikoval. Po své abdikaci pronesl řeč na rozloučenou⁵³ a navrátil se zpět do rodného Nazianzu, kde řídil biskupství po svém otci až do odchodu do ústraní v roce 383.

2.5 Pozdní období

Po odchodu z Konstantinopole se Gregórios vrátil se zpět do rodného Nazianzu, kde působil jako hlava biskupském úřadu až do svého odchodu do ústraní v Arianzu v roce 383. Věnoval se zde studiu a asketickému životu, po kterých již od dob studií toužil, nicméně souběh okolností mu vysněný klid nedopřál. V průběhu posledních let Theologova života vzniká převážná většina autobiografického díla a poesie. Sv. Gregórios z Nazianzu zesnul v roce 390.

⁵³ Supremum vale (Or. 42)

3 DÍLO SV. GREGÓRIA Z NAZIANZU

Gregóριοvo dílo vyniká vysokou úrovní literárního stylu, který v ničem nezaostává za uměním mistrů pohanské literatury, ale také schopností srozumitelně zodpovědět problematické otázky své doby. V jeho díle se zrcadlí rozmanité řecké literární formy, do kterých náš autor halí křesťanský obsah a dokazuje, že křesťanská literatura může být rovnocenná, co do uměleckých kvalit, s literaturou klasickou, čímž vyvrací jeden z argumentů protikřesťanských polemik, snažících se usvědčit je z nevzdělanosti.⁵⁴ Na mnohých místech Theologova díla najdeme obrovské množství přímých odkazů na díla klasických autorů, pro ilustraci si uveďme některá jména: Anaxilas, Apollónios z Rhodu, Aratos a další autoři z Palatinské antologie⁵⁵, Aristofanés, Aristotelés, Démostenés, Diogenés Laertios, Evagoras, Filón, Fókylidés, Hérakleitos, Hérodotos, Hésiodos, Homér, Isokratés, Kallimachos, Lúkianos, Lýsiás, Pindaros, Plútarchos, Sapfó, Simónidés, Sókratés, Theokrytos, Theognis a Thúkydidés.⁵⁶

Datace většiny Gregóriových spisů se vztahuje k období mezi odchodem do Konstantinopole v roce 381 a jeho smrtí v roce 390. Gregórios nenapsal žádný systematický traktát (jako např. *Peri Archon*), jednotlivé řeči byly sepsány většinou příležitostně, ne vždy však byly určeny k veřejnému přednesu.

Gregóριοvo dílo mělo obrovský vliv – počítáme na 1200 řeckých rukopisů řečí, překlady do latiny i orientálních jazyků i četná scholia, dokonce jedinými více rozšířenými texty byla Bible. Nejen díky velké popularitě Gregóriových theologických a svátečních řečí, díky kterým byl Řehoř nejvíce citovaným autorem v Byzanci, ale také zásluhou vysoké literární úrovně, se mnohé texty našeho autora staly součástí vzdělávacího

⁵⁴ DROBNER, Hubertus R. *Patrologie: úvod do studia starokřesťanské literatury*. Vyd. 1. Praha: OIKOYMENH, 2011, str. 380-381

⁵⁵ Anthologia Palatina je kolekce řeckých básní a epigramů, obsahující texty autorů od 7. stol. před Kristem do roku 600 po Kristu. Srov. LIVINGSTONE, Niall and NISBET Gideon. *Epigram*. Classical Association (Great Britain), Cambridge University Press. 2011, str. 12

⁵⁶ MCGUCKIN, John Anthony. *St. Gregory of Nazianzus: an intellectual biography*. Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 2001, str. 57

curricula byzantského školství, další pasáže se staly součástí liturgických textů. O Gregóriově významu svědčí i ohlasy u sv. Konstantina Filosofova, sv. Fótia či Michaela Psella.⁵⁷ Jeho vliv, který díky latinským překladům od Rufína, Sv. Ambrosia, Sv. Augustina, či Řehoře Velikého a dalších pronikl až západ, kde mu ovšem není věnována taková pozornost.

Korpus Gregóriova díla obsahuje série od Migne *Patrologia Graeca* 35 - 38⁵⁸. Řeči sv. Gregória Naziánského byly vydány v kompletní kritické edici v sérii *Sources Chrétiennes* v dvojazyčném francouzsko-řeckém překladu.⁵⁹ Výběr autobiografických básní s řecko-anglickým textem vyšel např. v překladu od White.⁶⁰

3.1 Řeči

Sbírka Gregóriových řečí sestává ze 44 řečí, jež jsou ukázkou toho nejlepšího z řecké rétoriky. První z řečí vznikají v období let 361-362 a největší část z nich se datuje k období pobytu v Konstantinopoli. Víceméně každá řeč se váže k nějaké příležitosti, ke které byla sepsána. Gregóriovy řeči v sobě kombinují biblické proklamace s tradiční křesťanskou doktrínou,⁶¹ ale pouze jedna z Gregóriových řečí se přímo zabývá výkladem biblického textu a to řeč Or. XXXVII. s podtitulem *Εἰς τὸ ῥητὸν τοῦ Εὐαγγελίου· Ὅτε ἐτέλεσεν ὁ Ἰησοῦς τοὺς λόγους τούτους, καὶ τὰ ἐξῆς*, která vypráví o textu *Matoušova evangelia 19:1-12*.

⁵⁷ Blíže k tématu: DOSTÁLOVÁ, Růžena. *Byzantská vzdělanost*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 1990

⁵⁸ MIGNE, Jaques Paul. *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* 35-38

⁵⁹ *Sources Chrétiennes*. Édition du Cerf.

⁶⁰ GREGORY OF NAZIANZUS. *Autobiographical Poems*. WHITE, Carolinne, ed. and tr. Cambridge, NY: Cambridge University Press, 1996. *Cambridge Medieval Classics*, 6.

⁶¹ BEELEY, Christopher A. *Gregory of Nazianzus on the Trinity and the knowledge of God: in your light we shall see light*. Oxford: Oxford University Press, 2008, str. 4

3.1.1 5 Theologických řečí (Or. 27 – 31)

*„Pokud Duch vychází od Otce, není to stvoření. Pokud není zrozený, není to Syn. Pokud je uprostřed mezi nezrozeným a zrozeným, je Bůh. Uniká tak ostří tvých sylogismů a ukazuje se jako Bůh, silnější než tvé distinkce. Co však je toto vycházení? Pověz mi, co znamená, že Otec není zrozen, a já ti vysvětlím zrození Syna a vycházení Ducha...“*⁶²

Roku 380 Gregórios v Konstantinopoli pronesl svých pět tzv. *Theologických řečí*⁶³, díky kterým mu byl na chalcedonském koncilu v roce 451 udělen titul Theolog⁶⁴. Obsahem theologických řečí je obrana pravověrné nikajské nauky o sv. Trojici proti eunomiánům a makedoniánům. Gregórios přináší nové formulace do problematiky vztahu mezi Otcem a Duchem Svatým a nahrazuje termín „plození“ (γέννησις) preciznějším „vycházení“ (ἐκπόρευσις)⁶⁵. Zároveň důrazně upozorňuje na nutnost užití pojmu soupodstatnost (ὁμοούσιος) také pro Ducha⁶⁶. První a druhá theologická řeč pojednává o Boží existenci, bytí,

⁶² „Τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται· ὃ καθ' ὅσον μὲν ἐκεῖθεν ἐκπορεύεται, οὐ κτίσμα· καθ' ὅσον δὲ οὐ γεννητόν, οὐχ Υἱός· καθ' ὅσον δὲ ἀγεννήτου καὶ γεννητοῦ μέσον Θεός. καὶ οὕτω σου τὰς τῶν συλλογισμῶν ἄρκυς διαφυγών, θεὸς ἀναπέφηνε, τῶν σῶν διαιρέσεων ἰσχυρότερος. τίς οὖν ἡ ἐκπόρευσις; εἰπέ σὺ τὴν ἀγεννησίαν τοῦ Πατρὸς, κἀγὼ τὴν γέννησιν τοῦ Υἱοῦ φυσιολογήσω, καὶ τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ Πνεύματος...“ Or. 31.8. Citováno z: KARFÍKOVÁ, Lenka. *Studie z patristiky a scholastiky*. 1. vyd. Praha: OIKOYMENH, 1997, str. 46

⁶³ GRÉGOIRE DE NAZIANZ.. *Discours 27-31: Introduction, texte critique, traduction et notes*, ed. Paul GALLAY, SC 250, Paris: Cerf, 1978.

⁶⁴ Tradice východní církve vyhrazuje titul „Theolog“ pouze pro sv. Jana, autora evangelia, sv. Gregória z Nazianzu a sv. Symeona Nového Theologa. LOSSKY, Vladimir. *Essai sur la théologie mystique de l'Église d'Orient*. Paris: Éditions du CERF, 2008, str. 7. „Theolog je ten, kdo skrze očistění srdce a osvětlení mysli dospěl ke zbožštění, dosáhl tak poznání Boha a může o něm autenticky mluvit.“ VLACHOS, Hierotheos. *Pravoslavná spiritualita: stručné uvedení*. 1.vyd. Prešov: Prešovská univerzita, 2006, str. 115.

⁶⁵ Např. Or. 31,8 a 31,9

⁶⁶ Τί οὖν, Θεός το Πνεῦμα; Πάνυ γε. Τί οὖν, ὁμοούσιον; Εἴπερ Θεός (Or. 31,10, 292). Srov. DROBNER, Hubertus R. *Patrologie: úvod do studia starokřesťanské literatury*. Vyd. 1. Praha: OIKOYMENH, 2011, str. 383

podstatě a attributech až do té míry, do jaké jí může omezený lidský intelekt porozumět. Ve třetí a čtvrté řeči je hlavním tématem božství Syna, které Gregorios zakládá na výkladu Písma a vyvrací tak falešné argumenty heretiků. V páté řeči podobným způsobem obhajuje božství a osobu Ducha Svatého a užívá aristotelské logiky⁶⁷, na jeho obranu aplikuje božství Ducha soteriologickou argumentací⁶⁸, v podobném duchu v jakém se nesla v christologických sporech ze strany sv. Athanasia z Alexandrie.⁶⁹

3.1.2 Řeči proti Iúliánovi

Gregoriovo apologetické dílo tvoří čtvrtá (Or. 4) a pátá (Or. 5) řeč, nesoucí společný titul *Řeči proti Iúliánovi*. Obě řeči jsou napsány v reakci na Iúliánův *edikt profesorům*, kterým zapovídá křesťanům účast na řecké paideii. Na čtvrtou Řehořovu řeč se podrobněji zaměříme v poslední kapitole, jelikož je pro nás cenným zdrojem poznání jeho postoje ke klasické kultuře.

3.1.3 „Etické“ řeči

Jak jsme již zmínili v kapitole o životě našeho Kappadočana, Gregorios měl tendence řešit složité životní situace útekem do ústraní. Jeho první řeč *Apologeticus de fuga sua* (Or. 1) byla sepsána po návratu do Nazianzu jako apologie útěku před pastýřskými povinnostmi, který následoval po Gregoriově „vynuceném“ vysvěcení na kněze. Toto kázání bylo následováno druhou obhajobou (Or. 2), pojednávající o kněžství, o náročnosti a zodpovědnosti kněžského úřadu a své touze po odchodu do ústraní. Zde můžeme být svědky Gregoriova charakteristického rysu a to sice lásky k učenosti (λόγοι) a rétorice.⁷⁰ Gregoriovy úvahy

⁶⁷ Or. 31,6

⁶⁸ Např. Or. 31.4

⁶⁹ KARFÍKOVÁ, Lenka. *Studie z patristiky a scholastiky*. 1. vyd. Praha: OIKOYMENH, 1997, str. 42

⁷⁰ DROBNER, Hubertus R. *Patrologie: úvod do studia starokřesťanské literatury*. Vyd. 1. Praha: OIKOYMENH, 2011, str. 377

inspirovaly dalšího z velkých křesťanských rétorů Ioanna Chrysostoma (Jana Zlatouštěho), k sepsání spisu *De sacerdotio* (*O kněžství*), nebo také Řehoře Velikého. Mezi etické řeči můžeme zařadit také 14. řeč O lásce k chudým pojednávající o křesťanské lásce.

3.1.4 „Sváteční“ řeči (Or. 38 – 41)

Jedna z nejcitovanějších řečí vůbec je řeč *Na zjevení či narození Kristovo* (Or. 38), která je zajímavá užitím (novo)platónské terminologie, či ukázkou Gregóriovy antropologie.

3.1.5 Pohřební řeči – epitafy

Gregorios jako první z křesťanských autorů užívá tento žánr. Přepracovává pohřební chvalořeči svých řeckých předchůdců a dává jim nový morální a eschatologický obsah.⁷¹ Jmenujme si pohřební řeč nad smrtí otce (Or. 18), na své sourozence (Or. 7 a 8), či Basileia Velikého (Or. 43), kde Gregorios popisuje své studium v Athénách i lásku ke klasické kultuře a učenosti.

3.1.6 Panegyriky

Gregorios je autorem mnoha oslavných řečí - například na své učitele, na Sv. Athanasia z Alexandrie⁷², na svatého Cypriána z Karthága.

⁷¹ MCGUCKIN, John A. *Gregory of Nazianzus*. In: GERSON, Lloyd P. *The Cambridge history of philosophy in late antiquity*. 1st publ. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, str. 483

⁷² V Gregóriových spisech nenajdeme žádnou zmínku o tom, že by se během jeho pobytu v Alexandrii se sv. Athanasii setkali

3.1.7 Řeči k různým příležitostem

Za Gregóriovi řeči vztahující se k různým příležitostem jmenujme *Řeč na rozloučenou* (Or. 42), kterou nás Theolog pronesl v roce 381 v Konstantinopoli při své abdikaci.

3.2 Listy

Kolekce Gregóriových dopisů čítá na 249 listů určených zejména lokální kappadocké aristokracii a křesťanským přátelům. Z toho se list č. 243 považuje za nepravý a list č. 241 za pochybný, další dva listy č. 246 a 248 jsou zařazeny také ve sbírce Basileia z Caesareje.⁷³ Převážná část vznikla v pozdních letech, strávených v ústraní po návratu do Nazianzu. Gregorios jako první z autorů publikoval sbírku své korespondence.⁷⁴

3.2.1 Theologické listy

Nejvýznamnější tři „theologické listy“.⁷⁵ Listy č. 101 a 102 jsou adresovány Kledoniovi, který spravoval diecézi po smrti Gregória Staršího a list č. 202 Nektariovi, konstantinopolskému patriarchovi, jako varování před působením tehdejších heretických proudů. Mezi hlavní témata patří christologie. V polemice s Apollinariem Gregorios formuluje úplnost obou Kristových přirozeností opíraje se o soteriologickou argumentaci. Důkazem, svědčícím o dogmatickém významu theologických listů může být fakt, že efezský

⁷³ DROBNER, Hubertus R. *Patrologie: úvod do studia starokřesťanské literatury*. Vyd. 1. Praha: OIKOYMENH, 2011, str. 384

⁷⁴ ŠMELHAUS, Vratislav. *Řecká patrologie*. 1. vyd. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1972. Str. 153

⁷⁵ GRÉGOIRE DE NAZIANZ. *Lettres théologiques*: Introduction, texte critique, traduction et notes, ed. Paul GALLAY, SC 208, Paris: Cerf, 1974

koncil v roce 431 odkazoval na dlouhou pasáž 101. listu a koncil v Chalcedonu (451) jej dokonce zařadil do svých akt.⁷⁶

3.3 Básně

Gregóριοvo básnické dílo vyniká, nejen svým rozsahem sedmnácti tisíc veršů, pro který nemá v řecké patristické poesii obdoby⁷⁷, ale také jejich vysokou úroveň. Daley o Gregóριοvě básnickém díle hovoří jako o systematické theologii v homérském šatu. Stejně jako většina ostatního díla vzniká převážná část básní v posledním období Gregóριοva života. Poesii Gregória z Nazianzu je možné rozdělit na dvě skupiny.

3.3.1 Theologické básně

Gregóριοvy theologické básně je dále možné rozdělit na básně dogmatické (38 básní) a etické básně (40 básní). Z básní etických jmenujme např. *O panenství* (2.1) nebo *O cnosti* (2.10). Soubor dogmatických básní je známý pod označením *Poemata Arcana* (Carm. 1.1.1–5, 7–9).

3.3.2 Historické básně

Historická část Gregóριοva poetického korpusu sestává v nejvyšší míře z básní o sobě a básní o jiných lidech. Autobiografická báseň *De vita sua* je vůbec nejdelší z Gregóριοvy poetické tvorby a má velký historický i theologický význam. Text, který vypráví o raném životě a společných studiích s Basileiem v Athénách, je také možné porovnat s informacemi v pohřební řeči na Basileia Velikého (Or. 43).

⁷⁶ DROBNER, Hubertus R. *Patrologie: úvod do studia starokřesťanské literatury*. Vyd. 1. Praha: OIKOYMENH, 2011, str. 384-5

⁷⁷ DROBNER, Hubertus R. *Patrologie: úvod do studia starokřesťanské literatury*. Vyd. 1. Praha: OIKOYMENH, 2011, str. 380

4 LOGOI⁷⁸ VE SLUŽBĚ LOGU. POSTOJ GREGÓRIA Z NAZIANZU A JEHO PŘEDCHŮDCŮ K HELÉNSKÉ MOUDROSTI

„Všeobecné vzdělání (παντοία παιδεία), jež spojuje klasické a křesťanské písemnictví, představuje perlu velké ceny.”⁷⁹

4.1 Střet starého světa s křesťanstvím

V následující kapitole se pokusíme načrtnout obraz Gregórioia postoje pohanským vědám a filosofii. Již v úvodu jsme se pokusili naznačit, že jedním z charakteristických rysů pozdně antické doby bylo hledání správného vztahu mezi helénistickým myšlenkovým dědictvím a křesťanským učením. Rozdíl spočívá v ideologickém rámci – v antické tradici je to filosofie a pohanské náboženství X křesťanství.⁸⁰

⁷⁸ Není právě snadné zachytit v překladu přesný význam pojmu „λόγος“. Gregorios využívá mnohočetného významu a doslova si s ním „hraje“. Jen v řeckém patristickém lexikonu G.W.H. Lampeho zabere výklad tohoto slova téměř čtyři hustě popsané strany (II,807-811). Kromě obecných významů, známým čtenářů znalých antické filosofie si uveďme, v jakém významu užívá tento pojem náš kappadocký řečník. V plurálu často vyjadřuje kromě samotných slov, řeč, či kázání, ale také učenost (např. o Athénách - λόγων μητρόπολις), vědy, literatura a také knihy. Nesmíme vynechat ani specifický křesťanský termín Písmo, a druhou osobu božské Trojice - v tomto kontextu si připomeňme první verše prologu Janova Evangelia.

⁷⁹ „...παιδείαν παντοίαν, τὴν τε ἡμετέραν λέγω καὶ τὴν ποτε ἡμετέραν, ὅσῳ λαμπρότερον;“ Or. 11,6. Citace z: SHELDON-WILLAMS, I. P. Tradice řeckého křesťanského platonismu od kapadockých otců po Maxima a Eriugenu. In: ARMSTRONG, A. *Filosofie pozdní antiky: od staré Akademie po Jana Eriugenu*. Přel. POKORNÝ, Martin. Vyd. 1. Praha: OIKOYMENH, 2002, 675 s. ISBN 80-7298-053-x

⁸⁰ JEŽEK, Václav. *Byzantská paideia, vzdělávání v Byzanci: (byzantská kultura)*. 1. vyd. Prešov: Prešovská univerzita - Pravoslávna bohoslovecká fakulta, 2006, str. 5

4.2 Paideia a pohanské vědy

Paideia byla společnou jednotící platformou národnostně pestré východní části římské říše, představovala společný základ tehdejšího „intelektuálního“ světa. Milko v *Úvodu do byzantské filosofie*⁸¹ podává výklad pojmu paideia a ukazuje, jaký k ní protikladné strany zaujímaly postoj. Původně znamenala paideia výchovu, ale později dostává širší význam a označuje výsledek výchovného procesu. Milko níže parafrázuje Marrou, který považuje paideiu za vrchol antického vzdělávání a dodává, že mezi helénistickou a křesťanskou říší stojí právě paideia.⁸² Podle Jaegera je klasická paideia výchovou a vzděláváním k ideálnímu člověku.

Jednotlivé oblasti paideie od sebe nelze ostře oddělit, navzájem se prolínají a doplňují. K profilu vzdělance patřilo absolutorium klasického kurikula: literatury, kultury, filosofie, rétoriky i gramatiky. „Tím, že se člověk dokázal vyjadřovat (rétorika) a vyjadřovat smysluplně (filosofie), naplnil smysl vzdělání.“⁸³ Křesťanská paideia v mnohém navazovala na antické kulturní dědictví, byla chápána jako příprava na další theologická studia.

Vztahu světských věd a křesťanské theologie se ve svém díle věnuje Órigenés. V dopise Gregóriovi Thaumaturgovi, jenž byl sv. Gregóriem a sv. Basileiem zařazený do antologie z Órigena *Filokalia* s titulem „*Kdy a komu jsou užitečné filosofické nauky k výkladu Svatých Písem – podle jejich svědectví* (Πότε καὶ τίσι τὰ ἀπὸ φιλοσοφίας μαθήματα χρήσιμα εἰς τὴν τῶν ἱερῶν γραφῶν διήγησιν, μετὰ γραφικῆς μαρτυρίας).⁸⁴ Hlavní myšlenkou Órigenova listu je apel na tvůrčí metodu přijímání všeho, co je z řecké filosofie schopné stát se propedeutikou k theologickým vědám, a toho, co může být nápomocné při interpretaci biblických textů. Také Kappadočtí otcové se vypořádávají s pohanským dědictvím s vysokou

⁸¹ MILKO, Pavel a Michal ŘOUTIL. *Úvod do byzantské filosofie: se studií Michala Řoutila Na východ od Antiochie - řecké myšlení za hranicemi Byzance, 2.-8. století - syrská tradice*. 1. vyd. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2009, str. 61-86

⁸² Srov. MILKO, Pavel a Michal ŘOUTIL. *Úvod do byzantské filosofie: se studií Michala Řoutila Na východ od Antiochie - řecké myšlení za hranicemi Byzance, 2.-8. století - syrská tradice*. 1. vyd. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2009, str. 63

⁸³ JEŽEK, Václav. *Byzantská paideia, vzdělávání v Byzanci: (byzantská kultura)*. 1. vyd. Prešov: Prešovská univerzita - Pravoslávna bohoslovecká fakulta, 2006, str. 5

⁸⁴ Ep. ad Gregorium

mírou otevřenosti a propagují selektivní užití vhodným způsobem, zejména pro pedagogické účely. Kappadočani reinterpretovali Órigenovo myšlení a navazují na jeho postoj k pohanské literatuře (egyptské zlato). Basil Veliký ve své řeči *K mládeži* (Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ Ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων), která je byla napsána během období Iulianových reforem, hovoří o užitečnosti studia klasických řeckých autorů. Podobná myšlenka jako u Órigena a Basileia ve vztahu k pohanské moudrosti se objevuje také u Gregória z Nazianzu. Pohanské vědy jsou pro křesťany přínosné, důležité je však jejich správné užití (χρησις δικαία). Dalo by se tedy říci, že hlavním kritériem pro posouzení vhodnosti pohanských textů či myšlenek je pro výše zmíněné theology užitečnost (χρησις). Pohanské vědy připodobňuje k hadímu jedům, které sami o sobě přinášejí záhubu, avšak pokud je přimícháváme do léků, mohou mít terapeutický účinek. Klasické vzdělání je pro Řehoře „perlou velké ceny“.⁸⁵, avšak „podrobující každou myšlenku Kristu“ (Logu) nechává si pouze (to), „co z toho lze vzít jako užitečné ke zbožnosti.“⁸⁶

„Domnívám se, že každý rozumný se se mnou shodne, že paideia je pro nás hlavním dobrem, a to nikoliv pouze ta urozenější a naše, která pohrdá veškerou ozdobností a bohatostí řečí a za jediné má spásu a krásu kontemplančních, ale i ta vnější, kterou mnozí křesťané, na základě špatného porozumění, opovrhují jako úkladnou, nebezpečnou a vzdalující od Boha. Podobně jako nebe, zemi, vzduch a vše podobné nelze přehlížet kvůli tomu, že je někteří špatně pojali a místo Boha je uctívali jako božské, ale naopak z nich lze užívat co je užitečné k životu a výživě, a unikat tomu co je nebezpečné a nestavět jako nerozumní proti Tvůrci stvoření, ale chápat

⁸⁵ Or. 11,6. Citace z: SHELDON-WILLAMS, I. P. Tradice řeckého křesťanského platonismu od kapadockých otců po Maxima a Eriugenu. In: ARMSTRONG, A. *Filosofie pozdní antiky: od staré Akademie po Jana Eriugenu*. Přel. POKORNÝ, Martin. Vyd. 1. Praha: OIKOYMENH, 2002, 675 s. ISBN 80-7298-053-X

⁸⁶ (Or. 43) 11 – PG. Citace z: MILKO, Pavel a Michal ŘOUTIL. Úvod do byzantské filosofie: se studií Michala Řoutila Na východ od Antiochie - řecké myšlení za hranicemi Byzance, 2.-8. století - syrská tradice. 1. vyd. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2009, str. 87-88

Stvořitele ze stvoření a jak říká apoštol boží: 'podrobovat každou myšlenku Kristu' (2K 10,5). Podobně jako nelze říci, že oheň, jídlo, železo a jiné jsou o sobě užitečnější, nebo škodlivější, ale záleží to na tom, kdo je užívá, jako z hadů <přinášejících záhubu> je to, co přimícháváme do léků na záchranu, tak i z oněch <pohanských oborů> jsme přijali vědecké zkoumání a nahlížení. Tím však, co vede k démonům, oblouznění a do hlubiny záhuby jsme opovrhli, vyjma toho, co z toho lze vzít jako užitečné ke zbožnosti. Z horšího jsme se dozvěděli lepší a z jejich slabosti jsme učinili sílu našeho učení. Proto není třeba považovat vzdělávání za bezcenné, jak se domnívají někteří, nýbrž za hloupé a nevzdělané je třeba považovat ty, kteří takto uvažují, neboť asi chtějí, aby všichni byli jako oni, aby ve společné <hlouposti> skryli svou a unikli odhalení <vlastní> nevzdělanosti.⁸⁷

⁸⁷ Οἶμαι δὲ πᾶσιν ἀνωμολογήσθαι τὸν νοῦν ἐχόντων, παιδεύειν τῶν παρ' ἡμῖν ἀγαθῶν εἶναι τὸ πρῶτον· οὐ ταύτην μόνην τὴν εὐγενεστέραν καὶ ἡμετέραν, ἢ πᾶν τὸ ἐν λόγοις κομψὸν καὶ φιλότιμον ἀτιμάζουσα μόνης ἔχεται τῆς σωτηρίας καὶ τοῦ κάλλους τῶν νοουμένων· ἀλλὰ καὶ τὴν ἔξωθεν, ἣν οἱ πολλοὶ Χριστιανῶν διαπτύουσιν, ὡς ἐπίβουλον καὶ σφαλερὰν καὶ Θεοῦ πόρρω βάλλουσαν, κακῶς εἰδότες. Ὡς περ γὰρ οὐρανὸν καὶ γῆν καὶ ἀέρα καὶ ὅσα τούτων, οὐκ ἐπειδὴ κακῶς τινες ἐξειλίφασιν ἀντὶ Θεοῦ τὰ τοῦ Θεοῦ σέβοντες, διὰ τοῦτο περιφρονητέον· ἀλλ' ὅσον χρήσιμον αὐτῶν καρπούμενοι πρὸς τε ζωὴν καὶ ἀπόλαυσιν ὅσον ἐπικίνδυνον διαφεύγομεν, οὐ τῷ κτίσῃ τὴν κτίσιν ἐπανιστάντες κατὰ τοὺς ἄφρονας, ἀλλ' ἐκ τῶν δημιουργημάτων τὸν δημιουργὸν καταλαμβάνοντες, καὶ ὃ φησιν ὁ θεῖος Ἀπόστολος, αἰχμαλωτίζοντες πᾶν νόημα εἰς Χριστόν· ὡς δὲ καὶ πυρὸς καὶ τροφῆς καὶ σιδήρου καὶ τῶν ἄλλων οὐδὲν καθ' ἑαυτὸ χρησιμώτατον ἴσμεν ἢ βλαβερώτατον, ἀλλ' ὅπως ἂν δοκῇ τοῖς χρωμένοις· ἤδη δὲ καὶ τῶν ἐρπυστικῶν θηρίων ἔστιν ἃ τοῖς πρὸς σωτηρίαν φαρμάκοις συνεκεράσαμεν· οὕτω καὶ τούτων τὸ μὲν ἐξεταστικόν τε καὶ θεωρητικὸν ἐδεξάμεθα, ὅσον δὲ εἰς δαίμονας φέρει καὶ πλάνην καὶ ἀπωλείας βυθὸν διεπτύσαμεν· ὅτι μὴ κακὰ τούτων πρὸς θεοσέβειαν ὠφελήμεθα, ἐκ τοῦ χειρόνος τὸ κρεῖττον καταμαθόντες, καὶ τὴν ἀσθένειαν ἐκείνων ἰσχὺν τοῦ καθ' ἡμᾶς λόγου πεποιημένοι. Οὐκ οὖν ἀτιμαστέον τὴν παιδεύειν, ὅτι τοῦτο δοκεῖ τισιν· ἀλλὰ σκαιοὺς καὶ ἀπαιδεύτους ὑποληπτέον τοὺς οὕτως ἔχοντας, οἱ βούλονται ἂν ἅπαντας εἶναι καθ' ἑαυτούς, ἵν' ἐν τῷ κοινῷ τὸ κατ' αὐτοὺς κρύπτηται, καὶ τοὺς τῆς ἀπαιδευσίας ἐλέγχους διαδιδράσκωσιν. Gregorius Nazianzenus, *Funebris oratio in laudem Basilii Magni Caesareae in Cappadocia episcopi* (Or. 43) 11 – PG. Citace z: MILKO, Pavel a Michal ŘOUTIL. Úvod do byzantské filosofie: se studií Michala Řoutila Na východ od Antiochie - řecké myšlení za hranicemi Byzance, 2.-8. století - syrská tradice. 1. vyd. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2009, str. 87-88

4.2.1 Filosofie

V počátcích antiky měl pojem filosofie původně čistě intelektuální význam, a spíše spekulativní charakter, jak jej známe např. u Aristotela. Později dostává širší význam v souvislosti s etickým životem, který se objevuje u Pýthagora či Epikurejců, v tomto smyslu jej ovšem používal také Platón. Nový podnět přichází od představitele helénistického judaismu Filóna, jenž používá výraz filosofie ve smyslu asketického způsobu života terapeutů⁸⁸ Už od 2. století můžeme u křesťanských apologetů sledovat, charakteristický rys prezentování křesťanství jako „naší filosofie“ v opozici k filosofii řecké. Od tohoto okamžiku celá jedna tradice církevních Otců do svého slovníku adaptuje pojem filosofie a identifikuje ji se samotným křesťanstvím.⁸⁹ Justin Filosof přiznává řeckým filosofům podíl na částech Logu, křesťané však mají přístup k samotnému Logu ve vtěleném Ježíši Kristu. „*Jestliže filosofovat znamená žít v souladu se zákonem rozumu, pak křesťané filosofují, protože žijí v souladu se zákonem božského Logu.*“⁹⁰ Malingray hovoří o „*aktu pokřtění filosofie*“ u Klémenta Alexandrijského, pro kterého je „*pravá filosofie*“ právě „*filosofie podle Krista*“⁹¹. Klémens vyzdvihuje také pedagogický rozměr filosofie. Považuje filosofii za přípravu (προπαιδεία) pohanů k přijetí Pravdy, kterou je Kristus.⁹²

„Před příchodem Krista potřebovali Řekové filosofii, aby dosáhli spravedlnosti; nyní napomáhá ke zbožnosti; je jakousi propedeutikou (προπαιδεία) pro ty, kdo získávají víru pomocí rozumových důkazů. ‚Tvá noha se neporaní‘ je psáno, budeš-li všechno dobré, ať už to náleží Řekům

⁸⁸ Filón, *De vita contemplativa*, 11, 90.

⁸⁹ Srov. HADOT, Pierre. *Duchovní cvičení a „křesťanská filosofie“*, Reflexe 7-8 (1992), 8 - 3

⁹⁰ Srov. HADOT, Pierre. *Duchovní cvičení a „křesťanská filosofie“*, Reflexe 7-8 (1992), 8 - 4

⁹¹ A. GUILLAMONT. Anne Marie MALINGREY. « *Philosophia* ». *Étude d'un groupe de mots dans la littérature grecque, des présocratiques au IVe siècle après J.-C.*, Revue de l'histoire des religions, 1963, vol. 164, n° 2, pp. 244-246.

⁹² MILKO, Pavel a Michal ŘOUTIL. *Úvod do byzantské filosofie: se studií Michala Řoutila Na východ od Antiochie - řecké myšlení za hranicemi Byzance, 2.-8. století - syrská tradice*. 1. vyd. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2009, str. 80

nebo nám, odvozovat od prozřetelnosti. Bůh je totiž příčinou všeho dobrého, ale něčeho přímo, jako Starého a Nového zákona, a něčeho nepřímo, jako filosofie. Možná však bylo rovněž přímým Božím záměrem, aby Řekové získali filosofii – na dobu, než Pán povolá také je. Vychovala (ἐπαιδαγώγει) řecký národ, stejně jako zákon vychovával národ židovský až do příchodu Krista. Filosofie připravuje a razí cestu tomu, koho má Kristus přivést k dokonalosti...⁹³

Termín „filosofie“ však označovala od 4. století praxi mnišství, v tomto kontextu jej nalézáme u obou Gregóriů, Ioanna Chrysostoma či Evagria Pontského – Hadot 8-5), zde je zřejmý vliv Filónova spisu o Therapeutech.⁹⁴

Pojem filosof pak mohl označovat jednak moudrého člověka, učence, ale také toho, kdo se věnuje asketickému způsobu života. Hadot ve své knize *Qu'est-ce que la philosophie antique?*⁹⁵ rozlišuje mezi filosofií, jako praxí, „způsobem života“ a filosofickým diskursem. Na popisu kontaktu antické filosofie s křesťanstvím a ukazuje, jak přijalo některá „mravní cvičení“ a terminologii a přetransformovalo jejich obsah v souladu s křesťanským učením na „duchovní cvičení“. Zatímco „filosofický diskurs“ se užíval jako „nástroj“ pro účely theologie a ke vzdělávání ve formě „učebnic“. Již v prvních stoletích přijala křesťanská

⁹³ „Ἦν μὲν οὖν πρὸ τῆς τοῦ κυρίου παρουσίας εἰς δικαιοσύνην Ἑλληνιστὶ ἀναγκαία φιλοσοφία, νυνὶ δὲ χρησίμη πρὸς θεοσέβειαν γίνεται, προπαιδεῖα τις οὖσα τοῖς τὴν πίστιν δι' ἀποδείξεως καρπουμένοις, ὅτι "ὁ πούς σου" φησὶν "οὐ μὴ προσκώψῃ," ἐπὶ τὴν πρόνοιαν τὰ 1.5.28.2 καλὰ ἀναφέροντος, ἐάν τε Ἑλληνικὰ ἢ ἐάν τε ἡμέτερα. πάντων μὲν γὰρ αἴτιος τῶν καλῶν ὁ θεός, ἀλλὰ τῶν μὲν κατὰ προηγούμενον ὡς τῆς τε διαθήκης τῆς παλαιᾶς καὶ τῆς νέας, τῶν δὲ κατ' ἐπακολού. 1.5.28.3 θημα ὡς τῆς φιλοσοφίας. τάχα δὲ καὶ προηγουμένως τοῖς Ἑλληνιστὶν ἐδόθη τότε πρὶν ἢ τὸν κύριον καλέσαι καὶ τοὺς Ἑλληνας· ἐπαιδαγώγει γὰρ καὶ αὐτὴ τὸ Ἑλληνικὸν ὡς ὁ νόμος τοὺς Ἑβραίους εἰς Χριστόν. προπαρασκευάζει τοίνυν ἡ φιλοσοφία προοδοποιῶσα τὸν ὑπὸ Χριστοῦ τεκειούμενον [dle mého (Milko) názoru má být τελειούμενον].“ Strom. I,V,28,1–3. Č. překl., s. 235. Citace z: MILKO, Pavel a Michal ŘOUTIL. *Úvod do byzantské filosofie: se studií Michala Řoutila Na východ od Antiochie - řecké myšlení za hranicemi Byzance, 2.-8. století - syrská tradice*. 1. vyd. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2009, str. 78-79

⁹⁴ HADOT, Pierre. *Duchovní cvičení a „křesťanská filosofie“*, Reflexe 5-6 (1992)

⁹⁵ HADOT, Pierre. *Qu'est-ce que la philosophie antique?* Paris: Éditions Gallimard, 1995

spiritualita odkaz antické filosofie a její model i metody, včetně rétorických prostředků.⁹⁶ Společné pro spiritualitu filosofů a spiritualitu křesťanskou bylo dosažení ctnosti (areté).

Pro Gregória znamenala filosofie dvě různé oblasti - praktickou a teoretickou (kontemplativní).

„Filosofie se dělí na dvě části, teoretickou a praktickou. První je vyšší a obtížněji pochopitelná a druhá je prostší, ale užitečnější. U nás ale jedna druhé pomáhá. Teorie nás vede tam (vzhůru) a praxe nás vede k teorii. Vždyť nelze mít účast na moudrosti, neobrátime-li se k ní (v praxi)..“⁹⁷

Slovy McGuckina byl Gregorios „pragmatickým eklektikem“,⁹⁸ v podobném smyslu jako postavy alexandrijské tradice. Gregorios ve svém díle často reflektuje témata pozdně antické řecké filosofie, zřídka však vstupuje do přímého dialogu s klasickými filozofy. K argumentaci obratně užívá aristotelskou dialektiku, platónskou terminologii, má povědomí o stoické koncepci světového řádu, obdivuje svobodu kyniků od materiálních pout. Z filosofických škol si Gregorios nejvíce cení platoniků, „kteří o Bohu smýšleli nejlépe a jsou nám nejbližší.“⁹⁹ Podobný eklekticismus nebyl neobvyklý v období pozdní antiky, uvědomíme-li si charakter výuky, která spočívala zejména v komentování rozmanitých textů, čímž mohlo docházet ke kombinování myšlenek z různých zdrojů.¹⁰⁰

⁹⁶ Srov. HADOT, Pierre. *Duchovní cvičení a „křesťanská filosofie“*, Reflexe 7-8 (1992)

⁹⁷ Εἰς δύο γὰρ ταῦτα διηρημένης πάσης φιλοσοφίας, θεωρίαν τε λέγω καὶ πράξιν· καὶ τῆς μὲν ὑψηλοτέρας οὐσίας, δυστεκμάρτου δέ· τῆς δὲ ταπεινοτέρας, χρησιμωτέρας δέ· ἡμῖν μὲν ἀμφοτέρα δι' ἀλλήλων εὐδοκιμεῖ· καὶ γὰρ θεωρίαν συνέκδημον πρὸς τὰ ἐκεῖθεν ποιούμεθα, καὶ πράξιν θεωρίας ἐπίβασιν· οὐδὲ γὰρ οἷόν τε εἶναι σοφίας μετέχειν μὴ σοφῶς ἀναστραφέντας· Or. 4.113

⁹⁸ MCGUCKIN, John Anthony. *St. Gregory of Nazianzus: an intellectual biography*. Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 2001, str. 57

⁹⁹ Or. 31.5

¹⁰⁰ DALEY, S. J., Brian E. *Early Church Fathers: Gregory of Nazianzus*. 1. vyd. Abingdon: Routledge, 2006, str. 34

4.2.2 Rétorika

Rétorika byla v helénistickém i v byzantském světě neodmyslitelnou součástí vyššího vzdělání i politického i kulturního života. K jejímu mohutnému rozvoji dochází pod vlivem tzv. druhé sofistiky.¹⁰¹ Autoritou byly texty klasických autorů, které byly hojně napodobovány a citovány. Hlavní důraz byl ovšem kladen na formu projevu, melodii a rytmus a spíše estetickou stránku. Tyto projevy však postupně ztráceli svou praktickou funkci a stávali se spíš jakýmisi exhibicemi.

Křesťanští rétoři jako Gregorios a také Basileios či Jan Zlatoústý, si byli si vědomi významu literární a řečnické výchovy pro úspěšnou propagaci křesťanství, na rozdíl od svých raných předchůdců, kteří se obávali, že by umělecká forma sdělení mohla odvést pozornost od „pravdivé krásy“ obsahu textů.¹⁰² Některé pasáže z těchto klasických řečí mohly být dokonce přeneseny do liturgických textů.¹⁰³

Rétorika vůbec bývá považována za jednu z nejsilnějších Gregoriových stránek. Náš křesťanský Démosthenes prošel vynikajícím rétorským výcvikem, jak jsme se pokusili naznačit ve druhé kapitole této práce. Působení jeho učitelů mělo na jeho dílo nemalý vliv¹⁰⁴ a tak Gregorios vynikal mezi svými současníky velkou láskou ke klasické kultuře, umění a každý svůj projev obohacoval kombinacemi nejrůznějších rétorických figur a *topoi*. Díky svému vytríbenému stylu, znalosti rétorických technik a uměleckých prvků, se Gregoriové texty zařadily mezi základní vzdělávací materiály byzantského školství a dokonce býval

¹⁰¹ O druhé sofistice hovoříme v souvislosti s literárně-intelektuálním hnutím projevujícím se zejména na poli rétoriky v období od poloviny 1. století před Kristem do pol. 3. stol. po Kristu v řecky mluvících oblastech římské říše. Samotný termín druhá sofistika pochází od Philostrata, který tento fenomén popsal ve svém díle *Vitae Sofistarum*. Typický je důraz spíše na formální stránku nežli obsah a snaha o návrat ke klasickým vzorům či napodobování stylu a jazyka klasických autorů (atticismus). Více k tématu např. Whitmarsch, Tim. *The Second Sophistic*. Oxford: Cambridge University Press, 2005.

¹⁰² DOSTÁLOVÁ, Růžena. *Byzantská vzdělanost*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 1990, str. 102

¹⁰³ MILKO, Pavel a Michal ŘOUTIL. *Úvod do byzantské filosofie: se studií Michala Řoutila Na východ od Antiochie - řecké myšlení za hranicemi Byzance, 2.-8. století - syrská tradice*. 1. vyd. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2009, str. 93

¹⁰⁴ Bližší pohled na Gregoriovův rétorický styl s četnými příklady a analýzou slovníku, podává Ruether ve druhé kapitole své knihy, pojmenované „Gregory as a Rhetor“. RADFORD RUETHER, Rosemary. *Gregory of Nazianzus: Rhetor and Philosopher*. Oxford: Clarendon Press, 1969, str. 55-128

označován jako křesťanský Démosthenes. V souvislosti s Gregóriovým dílem se nabízí otázka, do jaké míry mohou být údaje v některých textech „přibarvené“ réterskými intencemi našeho autora.

5 STŘET POHANSTVÍ A KŘESŤANSTVÍ V PRVNÍ ŘEČI PROTI CÍSAŘI IÚLIÁNOVI GREGÓRIA Z NAZIANZU

Období vlády císaře Iúliána Apostaty (361-362 po Kristu) představuje obrat v náboženské politice 4. století směrem k pohanské tradici. (kapitola 4?) Od dob, kdy se křesťanství stalo státem tolerovaným náboženstvím, můžeme pozorovat charakteristický jev ve vzdělávací praxi křesťanů, jakým bylo jejich studium na sekulárních školách – (Gregórios a Basileios v Athénách) a s tím souviselo také stále větší zapojení do obecné kultury. Iúliános se snažil tento status quo převrátit. Dalo by se říci, že své protivníky podcenil. Ukázalo se, že (nejen) Gregórios, který byl produktem stejného vzdělávacího systému jako Apostata, disponuje vynikajícími znalostmi logiky a filosofické argumentace, díky kterým vychází z této polemiky jako vítěz. O neoprávněnosti Iúliánových kroků svědčí i odmítavý postoj ze strany některých pohanských intelektuálů. Například významný filosof a rétor Themistios komentuje císařovu politiku těmito slovy:

„Ne ve všem si císař může podrobit své poddané, vždy je tu něco, co je mimo možnost donucení, co je silnější než hrozba i příkaz. Je to vůbec každý projev ctnosti a zvláště náboženské přesvědčení. Bůh přenechal vůli každého jednotlivce způsob, jakým jej kdo chce uctívat, a kdokoli v této věci uplatňuje násilí, bere člověku svobodu, již mu bůh dal.“¹⁰⁵

5.1.1 Iúliános Apostata

Flavius Claudius Iulianus se již brzy po svém nástupu na císařský trůn veřejně přihlásil ke starým bohům, začal otevřeně vystupovat proti křesťanům a pro odpadnutí od víry svých

¹⁰⁵ Citace z: DOSTÁLOVÁ, Růžena. *Byzantská vzdělanost*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 1990, str. 115

rodičů získává přídomek „Apostata“¹⁰⁶. Iúliános byl vychován jako křesťan, ale již od mládí se orientuje směrem k novoplatónské filosofii a pohanskému náboženství, dokonce se nechal zasvětit do některých dobových mystérií.¹⁰⁷ Silný vliv na formování jeho antikřesťanského postoje a lásky k řecko-římské klasické kultuře měli mít Iúliánovi vychovatelé. Armstrong se domnívá, že zatímco klasické vzdělání, mu bylo předáváno někým, koho si vážil a miloval (Mardonius, Maximos či profesori athénské Akademie), křesťanské výchovy se mu dostávalo od osob, kterými mohl Iúliános pohrdat a nenávidět je (členové Konstantinovy rodiny, kteří nechali vyvraždit Iúlianovy příbuzné).¹⁰⁸ Pohanský císař představoval typ klasického učenice ovládajícího filosofii i rétoriku včetně strojeného/vyumělkovaného vysokého stylu, který byl v období druhé sofistiky na řeckém východě velice rozšířeným. Své rétorské umění rozvíjel mimo jiné četbou Libaniových textů.¹⁰⁹ Obdivoval se theurgickému učení filosofa Iamblicha¹¹⁰, které Apostatovi kromě samostatné četby zprostředkovali novoplatonikovi žáci Maximos a Chrysantes¹¹¹. Během svého pobytu v Athénách navštěvoval spolu s naším Gregóriem a Basileiem přednášky dalšího Iamblichova žáka Priska. Iamblichos a jeho následovníci představovali směr radikálně vzdalujícího se Plótínovu a Porfyriovu filosofickému pojetí náboženství a před filosofií teoretickou preferují theurgickou praxi, založenou na posvátných rituálech. Zástupci tohoto směru byli ve výrazné opozici proti křesťanství.¹¹²

Bregman ve své studii o theologii císaře Iúliána Apostaty popisuje tři hlavní tendence tehdejšího helénismu. První z nich klade důraz na klasickou tradici s řeckými zvyky, jazykem,

¹⁰⁶ Z řec. ὁ ἀποστάτης tj. odpadlík.

¹⁰⁷ BREGMAN, Jay. *Elements in the Emperor Julian's Theology*. In: CLEARY, John J. *Traditions of Platonism: essays in honour of John Dillon*. Aldershot: Ashgate, 1999, xxv, str. 341

¹⁰⁸ ARMSTRONG, H.A. in: BREGMAN, Jay. *Elements in the Emperor Julian's Theology*. In: CLEARY, John J. *Traditions of Platonism: essays in honour of John Dillon*. Aldershot: Ashgate, 1999, xxv, str. 340

¹⁰⁹ Sokrates, Hist. Eccl., III, 1

¹¹⁰ Blíže viz. essay: BREGMAN, Jay. *Elements in the Emperor Julian's Theology*. In: CLEARY, John J. *Traditions of Platonism: essays in honour of John Dillon*. Aldershot: Ashgate, 1999, xxv, str.

¹¹¹ CANFORA, Luciano. *Dějiny řecké literatury*. 3., rev. a dopl. vyd. Překlad Dagmar Bartoňková. Praha: KLP, 2009, str. 663

¹¹² Srov. BREGMAN, Jay. *Elements in the Emperor Julian's Theology*. In: CLEARY, John J. *Traditions of Platonism: essays in honour of John Dillon*. Aldershot: Ashgate, 1999, xxv, str. 338

s jejími institucemi a literaturou, a přímo se nezabývá poznáním bohů a náboženskou praxí. Typickými představiteli jsou autoři druhé sofistiky jako byl např. Libanios. Druhým proudem je filosofický helenismus, jehož představitelé uznávali, že antická tradice a rituály mají své místo.¹¹³ Stejně tak jako kultura, instituce a literatura, vše je interpretováno z filosofické perspektivy. Pro tento směr je nejvyšší autoritou Plótínovo a Pofyriovo učení, pro které je nejvyšší aktivitou kontemplace, unio mystica. Třetí tendencí je theurgický¹¹⁴ novoplatonismus, který reprezentují Iamblichos a Proklos je typický upřednostňováním rituálů a náboženské praxe a klade „posvátno“ před filosofií. Podle Bregmana je Iúliánův helénismus variací třetího typu, který v sobě zahrnuje také mnoho prvků z prvních dvou směrů a dodává, že všechny zaujímaly víceméně negativní postoj ke křesťanství.¹¹⁵ Oba tábory (tj. pohanský i křesťanský) se snažily o vytvoření jasně konfrontačního obrazu svého protivníka.

5.1.2 Iúliánova náboženská politika

Iúliános chtěl zastavit rozmach křesťanství a uvést do praxe svůj vlastní ideál Římské říše jako města Diova, vzkvétajícího z helénské tradice a pod opatrovnictvím jejích božstev.¹¹⁶, v čele s platónským králem-filosofem¹¹⁷

Ačkoliv byl Apostata vůči křesťanství nepřátelský, projevoval toleranci vůči ostatním existujícím náboženstvím říše a jejich kultům. Císařův náboženský pluralismus měl zejména praktickou stránku a to sice naklonit si přízeň ostatních kultů a omezit privilegia, která

¹¹³ BREGMAN, Jay. *Elements in the Emperor Julian's Theology*. In: CLEARY, John J. *Traditions of Platonism: essays in honour of John Dillon*. Aldershot: Ashgate, 1999, xxv, str. 339

¹¹⁴ „Theurgie je víra v možnost ovlivňovat ceremoniálními a liturgickými postupy jednání bohů.“ Cit. Z CANFORA, Luciano. *Dějiny řecké literatury*. 3., rev. a dopl. vyd. Překlad Dagmar Bartoňková. Praha: KLP, 2009, str. 663

¹¹⁵ BREGMAN, Jay. *Elements in the Emperor Julian's Theology*. In: CLEARY, John J. *Traditions of Platonism: essays in honour of John Dillon*. Aldershot: Ashgate, 1999, xxv, str. 339-340

¹¹⁶ BREGMAN, Jay. *Elements in the Emperor Julian's Theology*. In: CLEARY, John J. *Traditions of Platonism: essays in honour of John Dillon*. Aldershot: Ashgate, 1999, xxv, str. 339

¹¹⁷ PLATÓN. *Ústava*. 4., opr. vyd. Praha: OIKOYMENH, 2005, 427 s. ISBN 80-7298-142-0. Str. 222, 473 c-e

křesťanství vyhradili jeho předchůdci¹¹⁸. Zasadil se o restaurování kultu pohanského i s jeho mystérií, chtěl vybudovat instituci, která by mohla konkurovat po všech stránkách církvi křesťanské. Tato tendence se mohutně projevila v Iúliánově sociální politice, podle které měla pohanská církev kopírovat systém křesťanské péče o chudé a skrze kterou chtěl ovlivnit náklonnost nižších vrstev (humiliores), nicméně bez výraznějšího úspěchu.¹¹⁹

Iúliános se snažil oslabit stále sílící křesťanství také legislativní cestou a pokusil se odstavit křesťany z veřejného života a za tímto účelem propustil vrchní úředníky a vysoké armádní představitele, kteří odmítli víru ke starým bohům.

Jako oblast zásadního významu se však císaři jevilo vzdělávání, které je také předmětem následující podkapitoly.

5.1.3 Edikt de professoribus

„Když nám teď bozi dopřáli svobodu, považují za nevhodné, aby lidé učili tomu, co sami nepovažují za správné. Považují-li tedy za moudré autory těch děl, jež vykládají a jichž jsou jakýmsi proroky, ať se snaží především vyrovnávat se jim ve zbožném vztahu k bohům. Jestliže však dojdou k názoru, že tito autoři se mýlili ve svém smýšlení o nejposvátnějších bytostech, ať odjedou do kostelů Galilejských a zabývají se tam výkladem evangelia Matoušova a Lukášova. –

Tento obecný zákon ať platí pro všechny profesory i učitele: nevylučují ze škol nikoho z mladých lidí, kdo chce studovat. Vždyť nebylo by ani rozumné bránit dětem v přístupu k nejlepší cestě v době, kdy ještě samy nevědí, kterým směrem se mají ubírat, a vést je k víře našich otců zastrašováním a proti jejich vůli.“¹²⁰

¹¹⁸ CANFORA, Luciano. *Dějiny řecké literatury*. 3., rev. a dopl. vyd. Překlad Dagmar Bartoňková. Praha: KLP, 2009, str. 663-664

¹¹⁹ CANFORA, Luciano. *Dějiny řecké literatury*. 3., rev. a dopl. vyd. Překlad Dagmar Bartoňková. Praha: KLP, 2009, str. 663-667

¹²⁰ Citace z: DOSTÁLOVÁ, Růžena. *Byzantská vzdělanost*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 1990, str. 110

17. června 362 vydal císař Iúliános edikt¹²¹, který křesťanům zakazoval vyučovat klasickou literaturu a filosofii¹²². Iúliános odmítal, aby křesťanští učitelé měli možnost ovlivňovat studenty zabarvenou interpretací či dokonce uvádět v soulad klasické texty s učením Písma. Podle Canfory hlavním motivem Iúliánovy snahy vyloučit křesťany z výchovného procesu nebyl pouze zájem o obnovení starého kulturního ideálu, ale „...šlo o pokus postavit se proti postupnému pronikání křesťanů do vládnoucích kruhů.“¹²³ Základní premisa ediktu byla formulována jako požadavek především na morální čistotu vyučujících („*magistros studiorum doctoresque excellere oportet moribus primum deinde facundia*“). Canfora dokládá Iúliánovu motivaci textem z otevřeného dopisu (č. 61c Bidez – Cumont):

*„Vzhledem k tomu, že církevní otcové ‚pohanské‘ klasiky soustavně očerňují, nemohou křesťanští vyučující, pokud by nechtěli popřít vlastní náboženské přesvědčení, texty těchto klasiků při výuce probírat – museli by svoji úctu k těmto textům pouze předstírat, a co může být horšího než učitel pokrytec?“*¹²⁴

Z těchto slov nám může být patrný charakteristický rys, objevující se v polemice obou táborů, který se snaží se načrtnout schematický profil svých protivníků, aby proti nim mohl snadněji bojovat. Canfora podotýká, že Iúliános si samozřejmě různorodého přístupu křesťanských intelektuálů ke klasice musel být vědom.¹²⁵ Iúliános se pokouší marginalizovat význam dominujícího křesťanského náboženství a ve svém spise *Proti Galilejským (Contra Galileos)* o křesťanech hovoří jako o sektě, která zradila vše, co bylo dobré na judaismu a snaží se

¹²¹ Cod. Th. XIII, 3, 5

¹²² Sokrates, Hist. Eccl., III, 16

¹²³ CANFORA, Luciano. *Dějiny řecké literatury*. 3., rev. a dopl. vyd. Překlad Dagmar Bartoňková. Praha: KLP, 2009, str. 664

¹²⁴ Cit. CANFORA, Luciano. *Dějiny řecké literatury*. 3., rev. a dopl. vyd. Překlad Dagmar Bartoňková. Praha: KLP, 2009, str. 665

¹²⁵ Cit. CANFORA, Luciano. *Dějiny řecké literatury*. 3., rev. a dopl. vyd. Překlad Dagmar Bartoňková. Praha: KLP, 2009, str. 665

zdiskreditovat jejich tradice a učení, které se prý nemá žádnou oporu ve Starém Zákoně.

5.2 Řeči proti Iúliánovi

První a druhá řeč proti Iúliánovi jsou inspirovány vzorem Démosthenových *Filipik* a pravděpodobně právě díky nim Gregórios získal později přídomek „křesťanský Démosthenes“. Pamflety proti Iúliánovi, patřící mezi velká díla klasické literatury, ukazují, že Gregórios, křesťan, inspirován Kristem-Logem, byl ve své paideia „řečtější“ a obratnější filosof než Řek Iúliános, který ve svém ediktu prohlásil, že logoi patří pouze těm, kdo věří v bohy Řeků a Římanů. Iúliános představuje podle našeho autora pedagogický Boží záměr pro křesťany, který má skrze proroka Gregória poučit svět.

5.2.1 Datace a kontext sepsání

Řeči proti Iúliánovi byly sepsány v rozmezí let 362 až 364, případně začátkem roku 365, kompletní podobu však získaly až po 26. červnu roku 363, kdy zemřel císař Iúlián Apostata.¹²⁶ Tyto pamflety pravděpodobně nebyly nikdy proneseny veřejně¹²⁷, jsou spíše písemným dílem ve formě řeči¹²⁸. Ústředním tématem je kritika Iúliánovy snahy vyloučit ze vzdělávacího procesu křesťanské intelektuály a tím omezit jejich, jak je Gregórios přesvědčen, základní práva.

¹²⁶ Názory na přesně datum sepsání se u různých autorů mírně liší. Např. Ruether uvádí konec roku 363 nebo 364. RUETHER, Rosemary. *Gregory of Nazianzus: Rhetor and Philosopher*. Oxford: Clarendon Press, 1969, str. 178.

¹²⁷ GRÉGOIRE DE NAZIANZ. *Discours 4-5, Contre Julian*, ed. Jean BERNARDI, SC 309, Paris: Cerf, 1983, str. 21

¹²⁸ DROBNER, Hubertus R. *Patrologie: úvod do studia starokřesťanské literatury*. Vyd. 1. Praha: OIKOYMENH, 2011, str. 383

Gregóriovy řeči proti Juliánovi jsou napsány v literárním žánru zvaný pamflet¹²⁹, jež je přesným opakem chvalořeče, jako reakce na Libaniův „Epitaphios.“¹³⁰ Gregorios užívá pro obě řeči termín στηλιτευτικός. Elm upozorňuje na souvislost termínu „stélografie“, odvozeného od slovesa „στηλιτεύειν“, které mělo souvislost s praxí vytesávání jmen odsouzených zločinců do stély.¹³¹

5.3 Gregóriova polemika v první řeči proti Iúliánovi¹³²

„Slyšte to, všichni lidé, všichni obyvatelé světa, naslouchejte, ... všechny vás vyzývám, všechny nebeské mocnosti, všechny anděly, jejichž dílem pád tyrana... společného protivníka a nepřítele všech.“¹³³

V této poslední podkapitole bych ráda uvedla několik, dle mého, důležitých argumentů Gregóriovy polemiky s Iúliánem. V první kapitole Gregorios uvádí slovy 49. žalmu, kterými se obrací k celému světu (οἰκουμένη)¹³⁴ svůj vítězný hymnus (1-20)¹³⁵ oslavující konec císaře

¹²⁹ Literární žánr pamflet (neboli také hana), řecky - ψόγος, latinsky – oratio invectiva. K tomu literárnímu žánru blíže např. Aristotelés: ARISTOTELÉS. Poetika. 9. vyd., 2. v nakl. Rezek. Praha: Rezek, 1999. I,IV.

¹³⁰ Srov. GRÉGOIRE DE NAZIANZ. *Discours 4-5, Contre Julian*, ed. Jean BERNARDI, SC 309, Paris: Cerf, 1983. str. 21-22 a ELM, Susanna. *Sons of hellenism, fathers of the church: Emperor Julian, Gregory of Nazianzus, and the vision of Rome*. Berkeley: University of California Press, c2012, str. 343

¹³¹ ELM, Susanna. *Sons of hellenism, fathers of the church: Emperor Julian, Gregory of Nazianzus, and the vision of Rome*, str. 345

¹³² Κατὰ Ἰουλιανοῦ Βασιλέως Στηλιτευτικός πρῶτος. Pracuji s řecko-francouzským textem *Discours 4-5, Contre Julian*, ed. Jean BERNARDI, SC 309, s anglickým překladem Or. 4 Rogera Pearse, dostupným on-line: <http://www.tertullian.org/fathers-/gregory_nazianzen_2_oration4.htm> a se studií Elm: ELM, Susanna. *Sons of hellenism, fathers of the church: Emperor Julian, Gregory of Nazianzus, and the vision of Rome*. Berkeley: University of California Press, c2012, str. 336-377

¹³³ „ἀκούσατε ταῦτα πάντα τὰ ἔθνη ἐνωτίσασθε πάντες οἱ κατοικοῦντες τὴν οἰκουμένην...καὶ ἵν' ἡ μοι μεῖζον τὸ κήρυγμα, πᾶσα δύναμις τῶν οὐρανῶν, πάντες ἄγγελοι, οἳς ἔργον ἢ τοῦ τυράννου κατάλυσις... τὸν κοινὸν ἀπάντων ἐχθρὸν καὶ πολέμιον...“ Or. 4.1

¹³⁴ Žalm 49,2

tyrana, který „*kráčel v temnotách a odpadl daleko od světla*“. Gregorios se prezentuje jako nový Izajáš, pravý prorok a filosof, vyprávějící ve svém „*kosmickém dramatu*“ o Iúliánově neposlušnosti vůči Bohu, která zapříčinila jeho pád. Porovnává jej s jeho císařskými předchůdci, „*milovníky Krista*“ (φιλόχριστοι), mezi nimiž vyniká císař Konstantin. Iúliános je prezentován jako „instrument“, který má skrze proroka Gregória, poučit celý svět o pravém významu/smyslu „helénství“ a o způsobu, jakým správně vládnout říši. Podle Gregória Bůh seslal Iúliána jako trest, protože se tomu tak nedělo. Ve své božské filantropii však trest zmírnil a zanechal instrukce, aby lid poučil a napravil.

5.3.1 Spor o logoi

V polemice mezi Gregóriem hrají klíčovou roli logoi¹³⁶ Všimněme si Gregórioova pojetí jazyka, kterému následuje stručný popis fyziologického procesu vzniku mluveného slova. Trvá na tom, že „...*jazyk není majetkem těch, kteří jej vymysleli, ale těch, kteří jej sdílejí.*“¹³⁷ Lidská logoi pokrývají všechny stránky společenského života. Od běžné řeči, po výšiny rétoriky, jsou základem každé civilizované společnosti. „*Proč jen ty bys měl mít právo nazývat se Helénem?*“¹³⁸ Gregorios užívá logoi k pronesení obžaloby nad Apostatou, aby byl potrestán prostřednictvím logoi, za svůj prohřešek proti nim, když je křesťanům upíral, ačkoliv jsou veřejným majetkem všech rozumných bytostí, jako by měl na ně výhradní právo. Ačkoliv se císař považoval za nejrozumnějšího ze všech, Apostatův koncept logoi byl podle Gregória nesmyslný.

Iúliános si klade nárok na řeckou vzdělanost, filosofii. Gregorios argumentuje, že Iúliános neužívá gramatiku a logiku správným způsobem. Gregorios pokračuje v kritice Iúliána, který na základě záměny pojmů vyvozuje, že helénská logoi náleží výhradně náboženství a nikoliv jazyku a proto křesťanům nepřísluší jejich užívání. Pokud by síla křesťanství spočívala pouze ve formě, v elegantní dikci, a nikoliv v poznání pravdy, v

¹³⁵ Or. 4.1-20

¹³⁶ O Řehořově užívání tohoto pojmu viz pozn. 78

¹³⁷ „Οὐτε φωνὴ τῶν εὐρομένων μόνον ἐστὶν, ἀλλὰ πάντων τῶν μετεχόντων“ (Or. 4.106)

¹³⁸ „Σὸν τὸ Ἑλληνίζειν;“ Or. 4.107

argumentech či sylogismech, nebylo by nemožné křesťany zesměšnit než nám zabránit v poznání Boha, dokud budeme mít jazyk. Hovoří o křesťanech jako o necivilizovaných, protože nemají úctu ke klasické kultuře a staví je do opozice proti vzdělaným Řekům. Gregorios za pomoci příkladu řeckého filosofa Pýthagora poukazuje na směšnost Iúliánovy kritiky neracionálnosti křesťanů:

„Jen nám (říká on – Iúliános) patří helénské vzdělání, jen nám, kteří ctíme bohy. Vám /tj. křesťanům/ přísluší neliterárnost (ἀλογία) a nekulturnost, celou svou moudrost vyjadřujete jediným slovem Věř.“¹³⁹

Gregorios vnímá pythagorejské „On tak řekl“, které sloužilo jako odpověď, která se dostala tomu, kdo zpochybňoval principy filosofovy nauky či požadoval důkaz či jejího vysvětlení, jako základní článek víry a vidí analogii mezi křesťanským „Věř“. Náš Theolog tím ale nechce říct, že by křesťané neměli věřit slovům (logoi) božsky inspirovaných osob, ale to, že jejich kritériem pravdy je boží Slovo (Logos), které je přesvědčivější než kterýkoliv logický argument

Iúliános pokračuje v nárokování si řeckých věd:

„Pokud bychom uznali, že Řekové podle jazyka a Řekové podle náboženství jsou stejné osoby, potom by, samozřejmě, λόγοι náležela náboženství, a naše vyloučení z jejich užívání by bylo opodstatněné.“

Tento závěr by však musel být samotnými řeckými gramatiky odmítnut jako nelogický, protože „...pokud mají dvě různé věci něco společného, nutně z toho nevyplývá, že jsou obě navzájem identické.“¹⁴⁰ Pokud by tomu tak bylo, „patřila by snad abeceda Féničanům, proces náboženské iniciace Thrákům, nebo praktikování obětí Asyřanům či snad Kypřanům?“ Zmínka o obětních rituálech byla obzvláště dobře mířená, protože pro císaře Apostatu

¹³⁹ „Ἡμετέροι, φησίν, οἱ λόγοι, καὶ τὸ ἐλληνίζειν, ὧν καὶ τὸ σέβειν θεοῦς ὑμῶν δὲ ἡ ἀλογία καὶ ἡ ἀγροικία καὶ οὐδὲν ὑπὲρ τὸ ‘ Πίστευσον ’ τῆς ὑμετέρας ἐστὶ σοφίας.“ (Or. 4,102) Citace z: DOSTÁLOVÁ, Růžena. *Byzantská vzdělanost*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 1990, str. 123

¹⁴⁰ „Οὐ γὰρ, εἰ τοὺς αὐτοὺς τὴν τε γλῶσσαν Ἑλληνίζοντας καὶ τὴν θρησκείαν εἶναι συμβέβηκεν, ἤδη καὶ τῆς θρησκείας οἱ λόγοι, καὶ διὰ τοῦτ’ ἂν εἰκότως ἔξω ταύτης ἡμεῖς γραφεῖμεν... οὐ γὰρ, εἰ περὶ ταυτὸν ἄμφω, καὶ ἄλλήλοις ἄμφω ταυτά.“ (Or. 4.104)

představovala jeden z elementů jeho náboženství. V řeči proti Iúliánovi se objevuje jedna z typicky anti-pohanských polemik (Or. 4.92), která nahlíží na praktikování obětí jako na barbarské a barvitě líčí zločiny, jako vraždění dětí, kterých se pohané údajně mají dopouštět. Na rozdíl od pohanů však křesťané praktikují nekrvavou oběť¹⁴¹, ale k uctívání Logu používají samotná logoi, která se spojují s Božským.

¹⁴¹ Srov. Ep. 171

ZÁVĚR

Gregórios z Nazianzu neodmítal antickou kulturu, naopak rozeznal, že snaha císaře Juliana znemožnit křesťanům přístup k vzdělání, by vedla k jejich marginalizaci a odsoudila by je do pozice nevýznamné sekty. Gregórios z Naziánský tak nejméně trojím způsobem ukázal, že koexistence antické kultury a křesťanství je možná a obohacující. Jednak odmítl argumenty císaře Iúliána, že antické vědění je nutně spjato s pohanským náboženstvím, protože křesťané jsou schopni mu rozumět a rozvíjet ho, na rozdíl od pohanů, kteří k myšlenkovému dědictví antiky svoji příslušnost spíše deklarují, ale valně mu nerozumí a ani ho neužívají správně. Odmítá, že by mělo být výhradním majetkem těch, kteří ho neumí užívat. Sám také demonstroval možnost spojení pozdně antické rétoriky a křesťanského kazatelství a do poměrně neživého oboru vlil novou krev. Tím došlo k vzájemnému obohacení jak rétoriky, tak i křesťanského kazatelství. A za poslední, přestože byl příznivcem pohanské kultury, nebyl příznivcem žádného bludného učení, ale naopak neochvějně hájil orthodoxii. Tím ukázal, že lze najít cestu pro koexistenci křesťanství a klasické kultury, bez toho aby byla ohrožena identita křesťanství.

Gregórios Theolog je tak významným autorem, který by měl být dále čten a studován. Snad tato práce přispěje k větší obeznámenosti s otázkami, které jsou jejím předmětem.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY:

a) prameny

ARISTOTELÉS. *Poetika*. 9. vyd., 2. v nakl. Rezek. Praha: Rezek, 1999, S. 321-436. ISBN 80-86027-14-7.

Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona (včetně deuterokanonických knih) : český ekumenický překlad. 14. vyd., (5., opr. vyd.). Praha: Česká biblická společnost, 2008, 1403 s. ISBN 978-80-85810-66-0.

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ. [cit. 2013-06-16].
Dostupné online: <<http://analogion.gr/GLT/texts/Jan/25.uni.htm>>

EUSEBIUS Pamphili. *Cirkevní dějiny (Ecclesiastica historia)*. Přel. J. NOVÁK, Praha : Česká katolická charita, 1988

GRÉGOIRE DE NAZIANZ. *Discours 1-3: Introduction, texte critique, traduction et notes*, ed. Jean BERNARDI, SC 247, Lyon, 1978.

GRÉGOIRE DE NAZIANZ.. *Discours 27-31: Introduction, texte critique, traduction et notes*, ed. Paul GALLAY, SC 250, Paris: Cerf, 1978.

GRÉGOIRE DE NAZIANZ. *Discours 4-5, Contre Julian*, ed. Jean BERNARDI, SC 309, Paris: Cerf, 1983, 399 s. ISBN 2-204-02163-6.

GRÉGOIRE DE NAZIANZ. *Discours 38-41*. SC 358, Paris: Cerf, 1990, 388 s. ISBN 2-204-04063-0.

GRÉGOIRE DE NAZIANZ. *Discours 42-43*. SC 384, Paris: Cerf, 1992, 323 s. ISBN 2-204-04595-0.

GREGORY OF NAZIANZUS. *Autobiographical Poems*. WHITE, Carolinne, ed. and tr. Cambridge, NY: Cambridge University Press, 1996. *Cambridge Medieval Classics*, 6. ISBN 0-521-47281-4.

(LIBANUS., JULIAN., C KING a GREGORY., *Julian the emperor: containing Gregory Nazianzen's two Invectives and Libanius' Monody : with Julian's extant theosophical works*. London: G. Bell, 1888, xiv, 288 s. ISBN 0790551659.)

BORECKÝ, Bořivoj, Josephus FLAVIUS, LÚKIANOS, Antoninus MARCUS AURELIUS, AUGUSTUS, Julián APOSTATA, PLATÓN, LIBANIOS, a Bořivoj BORECKÝ. *O vlastním osudu*: Platón, Augustus, Flavius Josephus, Iulianus, Lúkianos, Libanios, Marcus Aurelius. 1. vyd. Praha: Odeon, 1973, 359, [1] s.

JEROME. *De viris illustribus. Live of Illustrious Men in Nicene and Post-Nicene Fathers ser. II.*, vol. 3, [cit. 2013-05-13]. Dostupné online: <<http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf203>>

PLATÓN., *Ústava*. 4., opr. vyd. Praha: OIKOYMENH, 2005, 427 s. ISBN 80-7298-142-0.

SOKRATES Scholastikos. *Církevní dějiny*. Přeložil Josef NOVÁK) Praha: Česká katolická charita, 1989-90.

b) sekundární literatura

ARMSTRONG, A. *Filosofie pozdní antiky: od staré Akademie po Jana Eriugenu*. Vyd. 1. Praha: OIKOYMENH, 2002, 675 s. ISBN 80-7298-053-x.

BEELEY, Christopher A. *Gregory of Nazianzus on the Trinity and the knowledge of God: in your light we shall see light*. Oxford: Oxford University Press, 2008, xvi, 396 s. ISBN 978-0-19-531397-0.

BREGMAN, Jay. *Elements in the Emperor Julian's Theology*. In: CLEARY, John J. *Traditions of Platonism: essays in honour of John Dillon*. Aldershot: Ashgate, 1999, xxv, 416 s. ISBN 1-84014-684-2.

CANFORA, Luciano. *Dějiny řecké literatury*. 3., rev. a dopl. vyd. Překlad Dagmar Bartoňková. Praha: KLP, 2009, 919 s. ISBN 978-80-86791-71-5.

DALEY, S. J., Brian E. *Early Church Fathers: Gregory of Nazianzus*. 1. vyd. Abingdon: Routledge, 2006. 276 s. ISBN 0-415-12180-9.

DOSTÁLOVÁ, Růžena. *Byzantská vzdělanost*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 1990, 415 s. ISBN 80-7021-034-6.

DROBNER, Hubertus R. *Patrologie: úvod do studia starokřesťanské literatury*. Vyd. 1. Praha: OIKOYMENH, 2011, 807 s. ISBN 978-80-7298-466-4.

ELM, Susanna. *Sons of hellenism, fathers of the church: Emperor Julian, Gregory of Nazianzus, and the vision of Rome*. Berkeley: University of California Press, c2012, xviii, 553 p. ISBN 9780520269309.

GUILLAMONT, Antoine, MALINGREY, Anne Marie. « *Philosophia* ». *Étude d'un groupe de mots dans la littérature grecque, des présocratiques au IVe siècle après J.-C., Revue de l'histoire des religions*, 1963, vol. 164, n° 2, pp. 244-246. Cit. [cit. 2013-13-07] Dostupné online: <http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/rhr_00351423_1963_num_-164_2_7944>

HADOT, Pierre. *Qu'est-ce que la philosophie antique?* Paris: Éditions Gallimard, 1995, 464 s. ISBN 978-2-07-032760-7.

HADOT, Pierre. *Duchovní cvičení a „křesťanská filosofie“*, in: *Reflexe* 7-8 (1992)

JEŽEK, Václav. *Byzantská paideia, vzdělávání v Byzanci: (byzantská kultura)*. 1. vyd. Prešov: Prešovská univerzita - Pravoslávna bohoslovecká fakulta, 2006, 220 s. ISBN 80-8068-535-5.

KARFÍKOVÁ, Lenka. *Studie z patristiky a scholastiky*. 1. vyd. Praha: OIKOYMENH, 1997, 175 s. ISBN 80-86005-32-1.

LOSSKY, Vladimir. *Essai sur la théologie mystique de l'Église d'Orient*. Paris: Éditions du CERF, 2008, 266 s. ISBN 978-2-204-07186-4.

MCGUCKIN, John Anthony. *St. Gregory of Nazianzus: an intellectual biography*. Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 2001, 432 s. ISBN 0-88141-229-5.

MCGUCKIN, John A. *Gregory of Nazianzus*. In: GERSON, Lloyd P. *The Cambridge history of philosophy in late antiquity*. 1st publ. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, v, s. 583-1284. ISBN 978-0-521-19484-62.

MEREDITH, Anthony. *The Cappadocians*. 2nd print. Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 2000, xiii, 129 s. ISBN 0-88141-112-4.

MILKO, Pavel. *Órigenés učitel*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2008, 205 s. ISBN 978-80-86818-60-3.

MILKO, Pavel a Michal ŘOUTIL. *Úvod do byzantské filosofie: se studií Michala Řoutila Na východ od Antiochie - řecké myšlení za hranicemi Byzance, 2.-8. století - syrská tradice*. 1. vyd. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2009, 265 s. ISBN 978-80-87378-13-7.

QUASTEN, Johannes. *Patrology. Vol. 3. The golden age of greek patristic literature from the council of Nicaea to the council of Chalcedon*. Allen: Christian Classics 1959.

RADFORD RUETHER, Rosemary. *Gregory of Nazianzus: Rhetor and Philosopher*. Oxford: Clarendon Press, 1969.

ŘÍČAN, Rudolf MOLNÁR Amedeo, SUCHÁ Ema a Michal PLZÁK. *Dvanáct století církevních dějin*. 3. vyd. Praha: Kalich, 2008, 415 s. ISBN 978-80-7017-064-9.

SCHAFF, Philip a Henry WACE. *Nicene and post-nicene fathers: Cyril of Jerusalem, Gregory Nazianzen*. 2nd ed. Peabody: Hendrickson Publishers, 1995, 498 s. ISBN 1-56563-123-4. [cit. 2013-05-07]. Dostupné online: <<http://www.ccel.org/ccel/schaff/-npnf207.toc.html>>

ŠMELHAUS, Vratislav. *Řecká patrologie*. 1. vyd. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1972, 277 s.

VENTURA, Václav. *Spiritualita křesťanského mnišství*. Vyd. 1. Praha: Benediktinské arciepiškopství sv. Vojtěcha a sv. Markéty, 2006-2010, 2 sv. ISBN 80-86882-03-91.

VLACHOS, Hierotheos. *Pravoslavná spiritualita: stručné uvedení*. 1.vyd. Prešov: Prešovská univerzita, 2006, 115 s. ISBN 80-8068-465-0.

c) užité encyklopedie a slovníky

A Patristic Greek Lexicon. Ed. G. W. H. Lampe (Oxford: Clarendon, 1961).

d) elektronické dokumenty nebo jejich části

<<http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf207.toc.html>> (SCHAFF Philip. *the Nicene and Post-Nicene Fathers*)

SUMMARY

Filosofie a rané křesťanství: Vztah helénismu a křesťanství v díle Gregória z Nazianzu

Philosophy and Early Christianity: Hellenism and Christianity Relationship in the Writings of Gregory of Nazianzus

Tamara Glässnerová

The present work attempts to look at the issue of dealing with the relationship between Hellenism and Christianity on the character Gregory of Nazianzus. The work thus aims to show at the life, work and controversy Gregory of Nazianzus with the Emperor Julian the Apostate, one of the forms of searching solutions related to Hellenism and Christianity in the early church. Gregory of Nazianzus' rejection of the ancient culture, on the other hand, recognized that the efforts of the Emperor Julian to prevent Christians access to education would lead to their marginalization and condemned them to an insignificant position as a sect. Gregory of Nazianzus and at least by three methods showed that the coexistence of ancient culture and Christianity is possible and rewarding. First, he refutes the Emperor Julian the ancient knowledge is necessarily linked with pagan religions because Christians are able to understand it and develop it, unlike the heathen, who to the intellectual heritage of antiquity rather declare their nationality, but the vast understands him, and did not use correctly. It denies that it should be the exclusive property of those who cannot take it. He himself demonstrated the possibility of combining late antique rhetoric and Christian preaching and relatively lifeless field infused new blood. This led to the mutual enrichment of both rhetoric and Christian preaching. And last, although favored pagan culture was not a fan of any heretical doctrine, but rather staunchly defended orthodoxy. This showed that it is possible to find a way for the coexistence of Christianity and classical culture, without compromising the identity to Christianity.

Gregory is very important author who should also be read and studied. I hope this work will contribute to greater familiarity with the issues that are its subject.